

POWSTANIE I ROZWÓJ OPACTWA CYSTERSKIEGO W PARADYŻU — GOŚCIKOWIE W XIII—XIV WIEKU

I. STAN BADAŃ NAD DZIEJAMI OPACTWA W GOŚCIKOWIE

I. Przegląd opracowań do dziejów opactwa

Opactwo cysterskie w Paradyżu — Gościkowie było mało znane w literaturze historycznej. Pierwszą monografię w języku niemieckim napisał T. Warmiński w 1886 r. Powołał się on na monografię G. Sella o macierzystym klasztorze Gościkowo — opactwie w Lehninie, na terenie Brandenburgii². Powstaniem klasztoru w Lehninie na tle działalności kolonizacyjnej cystersów, w tym założenia opactwa w Gościkowie zajmowali się M. W. Hoffter i J. Schultze³.

O opactwie paradyskim mamy krótkie wzmianki u F. Wintera zajmującego się działalnością cystersów⁴ oraz u P. L. Januschka piszącego z perspektywy ogólnych dziejów zakonu cystersów⁵. Szereg autorów jak A. Pick⁶, J. Kohta⁷, B. Schmidt⁸ i W. Doetsch⁹ ujmowało dzia-

¹ Artykuł jest częścią dysertacji obronionej w Instytucie Historii im. A. Mickiewicza w Poznaniu w maju 1979 r. Praca poświęcona dziejom opactwa paradyskiego w XIII i XIV w. została napisana przez autora na seminarium doktorskim pod kierunkiem prof. dr hab. B. Kürbis.

² T. Warmiński, *Urkundliche Geschichte des ehemaligen cisterciense Klosters zu Paradies*. Meseritz 1886, por. G. SE 110. Lehnin. *Beiträge zur Geschichte vom Kloster und Amt*. Berlin 1881, s. 25—29.

³ M. W. Heffter, *Die Geschichte des Klosters Lehnin, Brandenburg 1851*, s. 19, 23, 181 por. J. Schultze, *Lehnin 1180 bis 1930, 750 Jahre Kloster und Ostgeschichte mit bisher unbekanten Ausichten das Jahrch*. Bernberg 1930, s. 31, 36—51, 75—112.

⁴ F. Winter, *Die Cistercienser das nordostlichen Deutschland*. Gutha 1868 t. I, s. 19—20, t. II, 1871, s. 363—364.

⁵ P. L. Januschek, *Orginum Cisterciensium, Vindobonae 1877*, t. I s. 240—241.

⁶ A. Pick, *Das Kloster Paradies und die Landsberger Pffafjer Abgabe*. Zeitschrift d. Hist. Gesch. f. d. Prov. Posen VI. 1891, s. 125—128.

⁷ J. Kohte, *Aus Kloster Paradies. Historische Monatsblätter für die Prowinz Posen*. Posen 1909, t. I, s. 43—44.

⁸ B. Schmidt, *Das Kloster Paradies. Ostdeutsche Monatshefte*, Oliva 1926 z. 8, s. 751—758.

⁹ W. Doetsch, *Kloster Paradies. Aus dem Posener Lande. Blatte für heimat kunde*. Wyd. O. E. Verlag 1908, s. 362—365.

łałość konwentu paradyskiego z pozycji „deutsche kolonisatoren in Posener Lande”. Każdy z nich zakładał tezę, na co natrafiliśmy w szeregu artykułów, że cystersi mieli duże zasługi przy kolonizowaniu zachodniej Wielkopolski, wraz z osadnikami niemieckimi sprowadzonymi z Brandenburgii, przyczynili się do stworzenia „Neulandu”. Powyższe sformułowania były typowe dla historiografii niemieckiej. Nie trzeba zapominać, że czas powstania artykułów wspomnianych autorów powstał w okresie intensywnej germanizacji w zaborze pruskim.

P. v. Niessen na tle dziejów Nowej Marchii w XIII i początkach XIV w o założeniu klasztoru, wejściu w posiadanie wiosek przez cystersów na pograniczu wielkopolsko-brandenburskim oraz o nadaniu przez margrabiów Ottona i Waldemara trzech łańów we wiosce Hermansdorf w 1308 r. Podkreślił też niemiecki charakter konwentu paradyskiego, związanego z macierzystym Lehninem¹⁰.

O udziale cystersów paradyskich we wschodnioniemieckiej kolonizacji w XIII w wspólnie z klasztorem lehnińskim w drugim tomie „Jahrbuch für Brandenburgische Landesgeschichte” pisał B. Schulze¹¹. Początki opactwa w Gościkowie i budową kościoła opackiego zajmował się J. A. Schudl¹², H. Ehrenberg¹³, G. Bronisch¹⁴ i E. Hansen¹⁵. Pierwszy z autorów polskich K. Jarochoński wspominał o założeniu opactwa i rozwoju jego majątku¹⁶. Po nim ks. St. Kozierowski zajął się fundacją, rozwojem majątku i działalnością cystersów paradyskich w XIII i początkach XIV w.¹⁷

W czasach współczesnych o założeniu opactwa i próbach kolonizacyjnych cystersów na ziemi międzyrzeckiej i świebodzińskiej w XIII w. pisał Z. Kaczmarczyk w pracy poświęconej kolonizacji niemieckiej na

¹⁰ P. v. Niessen, *Geschichte der Neumark im Zeitalter ihrer Enttöschung und Bestiedlung*. Landsberg 1905, s. 127—202.

¹¹ B. Schultze, *Der Anteil der Zisterzienser an der ostdeutschen Kolonisation besonders in Brandenburg*. *Jahrbuch für Brandenburgische Landesgeschichte*, Berlin 1951, t. 2, s. 20—26.

¹² J. A. Schudl, gen Eisenwarth, *Das kloster Chorin und die askanische Architektur in der Mark Brandenburg 1260—1290*. Berlin 1961, s. 20—21.

¹³ H. Ehrenberg, *Geschichte der Kunst im Gebiete der Provinz Posen*. Berlin 1893, s. 71.

¹⁴ G. Bronisch, *Die Ausgrabungen im Kloster Paradies*, cz. I—II *Ewangelisches Sonntagsblatt*, Schwiebus 7.V.1933, s. 2—3.

¹⁵ E. Hansen, *Oherberg und die Kirchliche Baukunst der Hohenstaufenzeit in der Pfalz*. Kaiserlautern 1936, s. 58.

¹⁶ K. Jarochoński, *Napad Brandenburgów na klasztor paradyski w 1740 r.* Opowiadania i studia historyczne. Poznań-Warszawa 1877, s. 183—186.

¹⁷ ks. St. Kozierowski, *Fundacje klasztorne rodów rycerskich zachodniej Wielkopolski w dobie Piastowskiej*. *Miesięcznik Kościelny* XI, 1914, s. 280—281. Tenże, *Klasztorze w Paradyżu 1914*, s. 250—283 oraz *Studia nad pierwotnym rozsiadleniem rycerstwa wielkopolskiego*, *Rocznik PTPN*, 45, 19190.

ziemiach polskich¹⁸. Do dziejów opactwa nawiązali prof. G. Labuda¹⁹ i M. Szczaniecki²⁰ kreśląc dzieje ziemi międzyrzeckiej.

W „Dziejach Archidiecezji Poznańskiej” ks. J. Nowacki przedstawił w zarysie założenia i rozwój fundacji paradyskiej obok pozostałych klasztorów cysterskich w Obrze, Wieleniu-Przemęcie i Zemsku-Bledzewie²¹.

O klasztorze i jego fundatorze wspominała J. Krzyżaniakowa na tle stosunków kulturalnych w okresie rozbitcia dzielnicowego w „Dziejach Wielkopolski”²². W tym samym dziele A. Gąsiorowski na tle rozwoju osadnictwa we wsiach wielkopolskich w XIV w. wykazał, że na terenie ziemi międzyrzeckiej i świebodzińskiej cystersi paradyscy posiadali wioski obok innych, należących do klasztoru w Obrze. Wykazał, że sześć wiosek klasztor lokował od 1370 r. na tzw. prawie niemieckim. Zdaniem A. Gąsiorowskiego pewna liczba osadników obcych napłynęła w Wielkopolsce w XIV w. tylko do posiadłości klasztornych²³.

O architekturze kościoła paradyskiego i klasztoru pisał ks. J. Łukaszewicz²⁴. W. Johannes w nowelce o opacie paradyskim Mateuszu z XVI w. wspominał o pierwotnej kaplicy w Paradyżu, wzniesionej przez fundatora dla zakonników przybyłych z Lehnina²⁵. Na tle zabytków sakralnych ziemi międzyrzeckiej zabudowę kościoła opackiego omówili G. Chmarzyński i S. Wiliński²⁶ w 1953 r. S. Wiliński w oddzielnej dysertacji przedstawił budowę kościoła klasztorowego wraz z krótką genezą fundacji opactwa²⁷.

Problem nadań rodów Jeleni-Niałków, Brochwiczów, Szaszorów, Smolków, Opalów i Wezenborgów na rzecz opactwa poruszyli ks. St. Kozie-

¹⁸ Z. Kaczmarczyk, *Kolonizacja niemiecka na wschód od Odry*, Poznań 1945, s. 91–95.

¹⁹ G. Labuda, *Ziemia Lubuska w dziejach Polski* (w:) *Ziemia Lubuska*. Praca zbiorowa pod red. M. Szczanieckiego, St. Zajchowskiej Poznań 1950, s. 71–136. O Paradyżu zob. G. Labuda, *Polska Granica Zachodnia*. Poznań 1973, s. 85–86.

²⁰ M. Szczaniecki, *Kraina Międzyrzecka. Historia* (w:) *Ziemia Lubuska* op. cit., s. 234.

²¹ J. Nowacki, *Dzieje Archidiecezji Poznańskiej*. Poznań 1964, t. II, s. 474, 758–759.

²² J. Krzyżaniakowa, *Kultura w okresie rozbitcia dzielnicowego* (w:) *Dzieje Wielkopolski* t. I do 1793 r. Praca zbiorowa pod red. J. Topolskiego. Poznań 1969, s. 336 (cyt. dalej Dz. Wlkp.).

²³ A. Gąsiorowski, *Krajobraz naturalny i rozwój osadnictwa* (w:) *Dz. Wlkp.* op. cit., s. 256–259.

²⁴ J. Łukaszewski, *Krótki opis historyczny kościołów parochialnych w dawnej diecezji poznańskiej*. Poznań 1859, t. II, s. 393 por. E. Raczyński. *Wspomnienia Wielkopolski*. Poznań 1842, t. I, s. 208.

²⁵ W. Johannes, *Abt. Matthaus von Paradies*. Meseritz 1926.

²⁶ G. Chmarzyński, S. Wiliński, *Kraina Międzyrzecka. Sztuka* (w:) *Ziemia Lubuska*, op. cit., s. 243–248.

²⁷ S. Wiliński, *Gotycki kościół pocysterskiego opactwa paradyskiego w Gościńku*, Poznań 1953, s. 4–16, 21–51, 59–61.

rowski²⁸ i H. Polackówna²⁹. Dobra opactwa znalazły się w omawianym okresie w kręgu ekspansji margrabiów brandenburskich na ziemię zachodniej Wielkopolski, o czym pisali: prof. G. Labuda³⁰, W. Fenrych³¹, A. Czacharowski³² i K. Olejnik³³. Problem ekspansji margrabiów na pogranicze wielkopolskie z punktu widzenia historiografii niemieckiej potraktowali O. Breitenbach³⁴, R. Eckert³⁵ oraz P. v. Niessen³⁶. Z uwagi na to, że opactwo w XIII w. znalazło się w kręgu wydarzeń politycznych, jakie miały miejsce w dzielnicy wielkopolskiej wykorzystana została praca prof. G. Labudy o panowaniu książąt wielkopolskich Władysława Laskonogiego, Władysława Odonica, Przemysła I i Bolesława Pobożnego protektorów cystersów³⁷.

Do czasów Przemysła I jednego z protektorów opactwa bogaty materiał informacyjno-źródłowy zawierają przypisy prof. dr hab. B. Kürbis do t. VI „Pomników Dziejowych Polski, zwłaszcza przypisy do Rocznika kapituły poznańskiej. Rozwój fundacji przypadł na okres zjednoczenia państwa na przełomie XIII i XIV w. dlatego też sięgnięto do prac J. Baszkiewicza³⁸, prof. G. Labudy³⁹, K. Jasińskiego⁴⁰ oraz prof. B. Kürbis i K. Tymienieckiego⁴¹.

Nadanie opactwu szeregu przywilejów immunitetowych przez ksią-

²⁸ St. Kozierowski, *Ród Drogostawiczów*. Mies. Herald. 1913 s. 15–20, tenże: *Ród Jeleni, Niałków, Brochuczków*, Roczn. PTPN, 45, 1919, s. 80, 81–82, tenże: *Ród Szaszorów, Opalów-Ortów*, Roczn. PTPN, 45, 1919, tenże: *Ród Samsonów-Wattów*, Roczn. Herald. V, Lwów 1921.

²⁹ H. Polackówna, *Ród Wezenborgów w Polsce i jego pierwotne gniazdo*. Roczn. Herald. VII, Lwów 1926, s. 154–165, 167–172, 174.

³⁰ G. Labuda, *Źródła niemocy polskiej na kresach zachodnich*. Poznań 1947, tenże: *Pomorze Zachodnie w obronie swej niezawisłości w XII–XVI w. (w:) Z dziejów wojennych Pomorza Zachodniego, Cedynia-Siekierki*. Praca zbiorowa pod red. B. Miśkiewicza. Poznań 1972, tenże: *Polska Granica Zachodnia*, op. cit., s. 55–56.

³¹ W. Fenrych, *Nowa Marchia w dziejach politycznych Polski w XII i XIII w.* Poznań 1959.

³² A. Czacharowski, *Spoleczne i polityczne siły w walce o Nową Marchię w latach 1319–1370 ze szczególnym uwzględnieniem roli możnowładztwa nowomarchijskiego*. RTWT, R. 73, z. 2. Toruń 1968.

³³ K. Olejnik, *Obrona polskiej granicy zachodniej. Okres rozbitcia dzielnicowego i monarchii stanowej 1138–1385*. Poznań 1970.

³⁴ O. Breitenbach, *Das Land Lebus unter den Piasten*. Fürstenwalde 1890.

³⁵ R. Eckert, *Geschichte von Landsberg Stadt und Kreis (t. I do 1455) Landsberg 1890*.

³⁶ P. V. Kiessen, *Die Erwerbung der Neumark durch die Askanier*. Forsch. z Brandenburg u. preusse Geschichte 1891, w. s. 323–397.

³⁷ G. Labuda, *Dwa rywale w Dz. Wlkp.*, op. cit., s. 292–293 i n. 299–300, tenże: *Przynależność terytorialna Ziemi Lubuskiej w XII i XIII w.* Roczn. Hist. 35, 1969, s. 19–32, tamże: *Studia nad XIV w.* cz. 2. Sprawozdanie PTPN, 71, 1964.

³⁸ J. Baszkiewicz, *Powstanie zjednoczonego państwa polskiego na przełomie XIII i XIV w.* Warszawa 1954.

³⁹ G. Labuda, *Uwagi o zjednoczeniu państwa polskiego na przełomie XIII i XIV w.* Kw. Hist. 62, 1955, nr 3 s. 125–149.

⁴⁰ K. Jasiński, *Z problematyki zjednoczenia państwa polskiego na przełomie XIII i XIV w.* Zap. Hist. 21, 1956, z. 1–2, s. 198–241.

⁴¹ B. Kürbis, K. Tymieniecki, *Powstanie zjednoczonego państwa polskiego na przełomie XIII i XIV w.* Roczn. Hist. 21, 1956, s. 285–303.

ząt wielkopolskich w XIII w oraz przez Władysława Łokietka i Ludwika Węgierskiego, potwierdzonych dokumentami wymagało również skorzystanie z prac K. Tymienieckiego⁴², R. Grodeckiego⁴³, Z. Wojciechowskiego⁴⁴, K. Buczka⁴⁵, J. Banacha⁴⁶.

2. Spuścizna źródłem opactwa — stan zachowania

Opactwo paradyckie otrzymało cały szereg nadań od rycerzy, osiadłych na pograniczu zachodniej Wielkopolski w XIII i w początkach XV w. Cystersi skwapliwie przechowywali dokumenty, które jako akty prawne świadczyły o ich stanie własności majątków na ziemi międzyrzeckiej, świebodzińskiej i śremskiej.

Obok nadań rycerskich były transumpty i akty immunitetowe książąt z XIII w. W 1650 r. przeor paradycki Augustyn Dobrowolski spisał pierwszą księgę przywilejów opactwa. Obejmowała ona kopię dokumentów z lat 1234—1650, jak podaje T. Warmiński⁴⁶. Dokumenty XIII-wieczne były spisane na pergaminie, posiadały pieczęcie książęce i rycerskie⁴⁷.

Druga księga przywilejów pisana ręcznie zawierała 61 kopii nadań dla opactwa za lata 1230—1303. Obydwie księgi przywilejów były spisane po łacinie⁴⁸. 64 dokumenty w oryginale zostały po kasacie opactwa w 1810 r. przekazane przez władze pruskie do archiwum we Wrocławiu i Poznaniu. W zbiorach Wojewódzkiego Archiwum Państwowego w Poznaniu w dziale rękopisów klasztor Paradyż A. I jest dokument z dnia 6 stycznia 1278 r., innych natomiast brak. O dalszych losach dokumentów paradyckich brak bliższych wiadomości.

⁴² K. Tymieniecki, *Prawo niemieckie a immunitet sądowy i jurysdykcja patrymonialna w Polsce średniowiecznej*. Przegląd Prawa Adm. 45, 1920, tenże: *Polska w Średniowieczu*. Warszawa 1961.

⁴³ R. Grodecki, *Początki immunitetu w Polsce*. Kraków 1930, tenże: *Polska Piastowska*. Warszawa 1969.

⁴⁴ Z. Wojciechowski, *Zagadnienie immunitetu sądowego w Polsce w XII w*. Odbitka z ks. pamiątkowej ku czci Wł. Abrahama. II Lwów 1930.

⁴⁵ K. Buczek, *Publiczne usługi transportowe i komunikacyjne w Polsce Średniowiecznej*. Kw. Hist. Kult. Mat. 1967 nr 2, s. 255—262, 278—280.

⁴⁶ J. Banach, *Historia państwa i prawa Polski*, t. I do poł. XV w. Warszawa 1965.

⁴⁷ T. Warmiński, op. cit., s. 3—5. Te same kopie są w *Kodeksie dyplomatycznym Wielkopolski* t. I—III. Wydawcy Kodeksu dyplomatycznego Wielkopolskiego — GodeX diplomaticus Maioria Polonicae t. I—IV. Poznań 1877—1879, wyd. J. Zakrzewski, t. V. Poznań 1908, wyd. F. Plekosiński (cyt. dalej KDW) podaje na wstępie, że w "Liber prirogium" klasztoru pod kopiami dokumentów było pod każdą poświadczenia zgodności z oryginałem przez: „Augustinus Dobrowolski monasteris Paradyssi prosbiter, auctoritate Imperiali publicus natus” por. KDW, t. I, s. 7.

⁴⁸ T. Warmiński, op. cit., s. 2.

⁴⁹ T. Warmiński, op. cit., s. 4, podaje w przypisie: Liber privilegii I i II monasterii Paradyssi ... Zawierały: przywileje nadania, akty zamian wiosek między klasztorem a rycerzami w XIII w.

Zarówno księga przywilejów jak i kopiarz nie zachowały się do naszych czasów w oryginale. Dokument fundacyjny opactwa z 1230 r. znajdował się do drugiej wojny światowej w zbiorach Biblioteki Raczyńskich w Poznaniu. W czasie minionej wojny światowej w zbiorach uległ zniszczeniu.

Paradyż podobnie jak i inne klasztory prowadził swoją kronikę, na którą powoływał się często T. Warmiński⁴⁹.

Archiwum w Poznaniu wraz z: Liber privilegium I i II, Catalogus defunctorum fratrum parentum ac familiarum Series omnium abbatum, 28 listów wysyłanych do i z klasztoru, Numerus proffesorum oraz Conscriptio cenfratrum et conversorum Paradisiensium⁵⁰.

O istnieniu Kroniki klasztoru w Paradyżu mamy potwierdzenie w inwentarzu Wojewódzkiego Archiwum Państwowego w Poznaniu, że była przechowywana do wojny, później ślad po niej zagał. Pozostało po niej kilka wzmianek w dziale rękopisów Wojewódzkiego Archiwum w Poznaniu⁵¹.

W Archiwum Archidiecezjalnym w Poznaniu wśród materiałów źródłowych z terenu Wielkopolski, występują skromne wzmianki o kościołach na wsiach na ziemi międzyrzeckiej i świebodzińskiej z XIII i XIV należących do opactwa²⁵.

Dokumenty klasztorne w XIII i początków XIV w. zostały wydane drukiem w Kodeksie dyplomatycznym Wielkopolski w latach 1877—1879⁵³.

Wspomnieć należy o publikacji 34 dokumentów paradyskich wydanym przez K. Raczyńskiego w Kodeksie dyplomatycznym Wielkopolskim w 1842 r. Dziewięć dokumentów powtórzono z pierwszej księgi przywilejów klasztoru⁵⁴.

W Kodeksie dyplomatycznym Brandenburskim znajdujemy przedruk trzech dokumentów paradyskich z XIII i XIV w. związanych z fundacją i gospodarką opactwa⁵⁵.

⁴⁹ T. Warmiński, op. cit., s. 3—120, por. Biblioteka Raczyńskich w Poznaniu. Rękopis 151, Kronika klasztoru wągrowieckiego.

⁵⁰ T. Warmiński, op. cit., s. 3—4, por. Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Poznaniu (cyt. dalej WAPP) Rękop. Kloster Paradies c. 47 (z drugiej połowy XVIII w.).

⁵¹ WAPP. Klasztor Paradyż, s. 47 f. 84, f. 88.

⁵² Archiwum Archidiecezjalne w Poznaniu (cyt. dalej AAP): Acta Episcopalis Visitatorum Eecksiarum Diocesis Posnaniensis k. 1—5—1, Acta caesarum Consistorii Poznaniensis na lata 1403—1500, Acta Capituli Poznaniensis za lata 1428—1480.

⁵³ KDW. t. I—III, Indeks, t. IV, s. 232 monasterium Ordinis Cisteriensis Paradisum.

⁵⁴ Codex diplomaticus Maioris Poloniae, wyd. K. Raczyński. Poznań 1842 (cyt. dalej KWP). Dokumenty przedrukowane z Liber privilegium I: nr 6, 25, 39, 109, 117, 122, 131, 139, 141.

⁵⁵ Codex Dipomalticus Brandenburgensis, wyd. F. Riedel. Berlin 1938. I — Hauptteil Seria A. t. VIII (cyt. dalej CBD). Chodzi tu o dokument biskupa poznańskiego Pawła dla klasztoru paradyskiego dostarczony przez Riedla na dzień 1 lutego 1230 r. t. XXIV, s. 322 dokument Andrzeja opata paradyskiego z dnia 25 listopada 1373 r., t. XVIII, s. 404, przekaz o uprawie winnej latorośli w dobrach klasztoru t. X. cz. XXV. s. 124.

Jak się można zorientować spuszczona dokumentowa, dochowana po kasacie klasztoru w 1810 r. jest skromna. Ogranicza się do jednego oryginału z dnia 6 stycznia 1278 r. oraz do 70 dokumentów wydanych drukiem w Kodeksie dyplomatycznym Wielkopolski.

3. Podstawa dokumentowa do dziejów opactwa w XIII i XIV w

Znanych jest nam 66 dokumentów związanych bezpośrednio z opactwem. Wśród nich mamy:

1. dokument fundacyjny z 1230 r. wystawiony przez Bronisza⁵⁶,
2. dwa dokumenty biskupie z 1230 r., związane z konsekracją kościoła parafialnego w Gościkowie i nadaniem dziesięciny opactwu⁵⁷,
3. trzy dokumenty dotyczące pierwotnego uposażenia opactwa za lata 1230—1240⁵⁸,
4. 28 dokumentów nadań i zapisów na rzecz opactwa przez możnych i rycerzy osiadłych na ziemi międzyrzeckiej i świebodzińskiej w XIII i początków XIV w.⁵⁹,
5. 23 dokumenty książęce — w tym 20 przywilejów immunitetowych⁶⁰,
6. jedna bulla papieska z 1247 r.⁶¹.

Dokumenty związane z dziejami klasztoru były przedmiotem badań krytycznych różnych autorów. Z uwagi na ramy artykułu, ograniczymy się do podania tylko niektórych krytyk dokumentu fundacyjnego Bronisza z dnia 29 stycznia 1230 r. zajmowali się ks. St. Kozierowski, K. Maleczyński i J. Matuszewski⁶². Dokumentami dotyczącymi nadań dla Paradyża za lata 1230—1280 i pracą skryptorium klasztornego zajmowała się M. Bielińska⁶³. F. Sikora omówił kancelarię opactwa i przyjął, że w latach 1245—1278 cystersi sporządzili piętnaście dokumentów Przemysła I i Bolesława Pobożnego⁶⁴. Przywileje i Immunitety gospodarcze

⁵⁶ KDW I nr 126.

⁵⁷ KDW I nr 127, 129.

⁵⁸ KDW I nr 190, 198, 225.

⁵⁹ KDW I nr 191, 230, 252, 270, 280, 283, 286, 297, 306, 337, 338, 347, 350, 351, 362, 380, 382, 462, 470, 491, II nr 898, 917, 947, III nr 1823, 1930, 1975.

⁶⁰ KDW I nr 164, 189, 248, 261, 262, 336, 350, 351, 408, 459, 470, 473, II nr 653, 703, 889, 1085, III nr 1780, 1791.

⁶¹ KDW I nr 265.

⁶² S. Kozierowski, *Fundacja klasztorna* op. cit., s. 21, K. Maleczyński, *Studia nad dyplomami i kancelią Odonica i Laskowskiego (1202—1239)*. Archiwum Tow. Nauk we Lwowie. I, II, s. 2. Lwów 1928, s. 91, J. Matuszewski, *Immunitet ekonomiczny w dobrach Kościoła w Polsce do 1381 roku*. Poznań 1936, s. 398.

⁶³ M. Bielińska, *Kancelaria i dokumenty wielkopolskie XIII w.* Wrocław 1967, s. 32, 167, 191, 204, 266.

⁶⁴ F. Sikora, *Dokumenty i kancelaria Przemysła I oraz Bolesława Pobożnego 1239—1279 na tle współczesnej dyplomatyki wielkopolskiej*. Wrocław, Warszawa — Kraków 1969, s. 158—198 (chodzi tu o dokumenty KDW nr 248, 261, 262, 263, 283, 285, 286, 337, 338, 350, 351, 374, 383, 403, 473).

były przedmiotem badań J. Matuszewskiego, natomiast Z. Kaczmarczyk zajmował się immunitetami sądowymi⁶⁵.

Wzmianki o dokumentach paradyskich z XIII w. znajdujemy u St. Kętrzyńskiego w jego pracy o dokumencie polskim w Średniowieczu a także w „Dyplomatyce wieków średnich”⁶⁶.

Ogłoszone przez J. Caniveza w latach 1933—1941 Statutu Kapituł Generalnych cystersów potwierdzają treść dokumentów związanych z powstaniem klasztoru w Gościkowie⁶⁷. Przedstawiona pokrótce spuścizna dokumentowa ma zasadnicze znaczenie dla dziejów opactwa w XIII i XIV w.

4. Źródła narracyjne do dziejów opactwa w XIII i XIV w.

Pierwszym źródłem dziejopisarskim są „Roczniki Sławnego Królestwa Polskiego” Jana Długosza. Zawierają wtórny przekaz o założeniach opactwa jego fundatorze Broniszu i pierwotnym uposażeniu klasztoru w latach 1230—1234⁶⁸.

Następnym źródłem jest poemat cystersa paradyskiego z drugiej połowy XIV w. Achatrusa Curaeusa. Oddaje on w słowach uwielbienia piękno wnętrza kościoła opackiego. Dalej opisuje wygląd zabudowań klasztornych. Wspomina o cegielni, piecu do wypalania wapna, tartaku i młynie w majątku przyklasztornym. Pisał o kaplicy św. Ducha, przytykającej do północnego skrzydła klasztoru. Podał o drugim kościele św. Anny — parafialnym w Jordanowie⁶⁹.

Poemat Curaeusa, jest mało wiarygodny poza podaniem położenia kościoła parafialnego w Jordanowie, na co zwrócił uwagę S. Wiliński⁷⁰. Kolejnym źródłem zamieszczającym wiadomość o Fundacji klasztoru i Koemście Broniszu jest ósma księga „Kroniki Polskiej” Marcina Kromera⁷¹. O posiadaniu Gościkowa przez ród Bronisza i o założeniu opac-

⁶⁵ J. Matuszewski, op. cit., s. 340, 398—401, por. Z. Kaczmarczyk, *Immunitet sądowy i jurysdykcje poimmunitetowe w dobrach kościelnych w Polsce do końca XIV w.* Poznań 1936, s. 257—261.

⁶⁶ St. Kętrzyński, *Zarys nauki o dokumencie polskim w Średniowieczu*, t. I. Warszawa 1934, por. *Dyplomatyka wieków średnich*, praca zbiorowa pod red. K. Maleczyńskiego. Warszawa 1971.

⁶⁷ *Statuta Capitulum Generalium Ordinis Cisterciensis ob anno 1116 od annum 1789*, wyd. J. M. Canivez t. I—VIII. Louvain 1933—1941.

⁶⁸ *Opera Omnia Joannis Długosii t. X—XIV*. Kraków 1863—1887 (cyt. dalej *Dzieła* s. 538 por. tenże: *Roczniki czyli Kroniki sławnego Królestwa Polskiego*. Warszawa 1979, s. 338.

⁶⁹ *Achatius Curaeus Paradisus Silesiae Cisteriensibus fratribus a Bronisio ... fundatus*. Przechowywano w Archiwum Rządowym* we Wrocławiu w latach 1876—1909. Rep. 465 jak podał T. Warmiński, op. cit., s. 8.

⁷⁰ S. Wiliński, op. cit., s. 12—14.

⁷¹ M. Kromer, *Kronika polska Marcina Kromera biskupa warmińskiego*. Przeł. Marcina z Białowa Białowski. Sanok 1857, ks. VIII. Por. T. Warmiński, op. cit., s. 26.

stwa czytamy w pierwszym tomie „Kroniki Polskiej” Marcina Bielskiego⁷². Wiadomości o fundacji opactwa i przynależności rodowej komesa Bronisza oraz krótki opis wiosek nadanych cystersom w latach 1230—1236 zawarł K. Niesiecki w „Herbarzu Polskim”⁷³.

Również u B. Paprockiego opisującego herby rycerstwa polskiego znajdujemy wiadomości o najbliższej okolicy Gościkowa, o założeniu klasztoru i znaku rodowym Bronisza⁷⁴.

Z „Kroniki Wielkopolskiej”⁷⁵ i z Rocznika Kapituły Poznańskiej⁷⁶ uzyskaliśmy przekazy o walkach książąt wielkopolskich z wojskami margrabów na pograniczu, gdzie znajdowały się majątki opactwa. Przedstawione źródła narracyjne dotyczą w skromnym zakresie dziejów opactwa w XIII i XIV.

5. Źródła archeologiczne do dziejów Gościkowa i okolic

Materialów do odtworzenia osadnictwa na ziemi międzyrzeckiej i świebodzińskiej dostarczyły badania archeologiczne, które objęły również swoim zasięgiem Gościkowo oraz okolice. Dzięki nim wiemy o zachowaniu ciągłości osadniczej od czasu wczesnośredniowiecznego VII/VIII w. n.e. do początków XIII w.⁷⁷

Badania nad osadnictwem prowadzone przez St. Zajchowską na omawianym terenie, pozwoliły określić związki między osadnictwem w dobrach rycerskich, a działalnością kolonizacyjną cystersów do schyłku XIII w.⁷⁸ W osadnictwie grodowym na pograniczu wielkopolsko-brandenburskim i ogrodach nad Odrą w XIII w. wiadomości dostarczyły badania W. Kowalenki⁷⁹ i J. Kostrzewskiego⁸⁰.

⁷² M. Bielski, *Kronika Polska. Sanok 1856*, t. II fol. 163. Por. I. Warmiński, tamże.

⁷³ K. Niesiecki, *Herbarz Polski*, wyd. J. K. Bobrowicz, Lipsk 1839—1844, t. II, s. 311, 312.

⁷⁴ B. Paprocki, *Herby rycerstwa polskiego*, wyd. K. Turowski, Kraków 1858, s. 119.

⁷⁵ *Kronika Wielkopolska. Kronika Bogustawa i Godysława Paska*. MPH, NS t. II, s. 454—598.

⁷⁶ Rocznik kapituły poznańskiej: MPH, NS, t. III, s. 41—42 oraz MPH, t. V. Lwów 1888.

⁷⁷ Zob. A. Urbańska, St. Kurnatowski, *Rozwój terenów osadniczych w północnej części województwa zielonogórskiego od I do XII w. (w:) Studia nad początkami i rozplanowaniem miast nad środkową Odrą i dolną Wartą*. Praca zbiorowa pod red. Z. Kaczmarczyka, A. Wędzkiego. Zielona Góra 1967.

⁷⁸ St. Zajchowska, *Rozwój osadnictwa w północnej części województwa zielonogórskiego od XII do XV w. (w:) Studia nad początkami op. cit.*, s. 119—125, tejsze: *Rozwój osadnictwa na Ziemi Lubuskiej*. Przegląd Zachodni 1951 z. 11—12, s. 419—460.

⁷⁹ W. Kowalenko, *Rola grodów w osadnictwie historycznym w Średniowieczu*. RH. R. 13. 1937, s. 1—24; tejsze: *Grody i osadnictwo grodowe Wielkopolski wczesnohistorycznej*. Poznań 1938.

⁸⁰ J. Kostrzewski, *Wielkopolska w pradziejach*. Warszawa-Wrocław 1950.

Do dziejów osadnictwa w Gościkowie i okolicy w X i XI w. są wiadomości przedstawione przez St. Zajchowską i W. Hensla⁸¹.

Źródła archeologiczne dość ubogie nie wyświetliły sporów związanych z rozwojem majątności rycerskich i klasztoru paradyskiego w XIII i XIV w. Dlatego też należało z kolei sięgnąć do prac związanych ze środowiskiem geograficznym i osadnictwem.

6. Opracowanie dotyczące środowiska geograficznego i osadnictwa

Przedstawienie osadnictwa oraz występowanie lasów na omawianym terenie zostało dokonane w oparciu o badanie szeregu autorów, których wymienimy K. J. Hładyłowicz, K. Śląskiego, M. Szczanieckiego i ostatnio A. Gąsiorowskiego.

U. A. Pawińskiego jest kilka wiadomości o wioskach i kościołach należących do Opactwa w XIII w.

S. Kozierowski dostarczył informacji o zasiedleniu wiosek przez rody rycerstwa wielkopolskiego na ziemi międzyrzeckiej i świebodzińskiej w XIII i początkach XIV w., a od 1230 r. należących do wielkiej własności ziemskiej Paradyża.

Z rzeźbą terenu łączy się problem zasiedlenia doliny rzeki Obry. Kształtowaniem się stref zasiedlenia zajmował się St. Kurnatowski⁸² natomiast Z. Hilcerówna badała dorzecze górnej i środkowej Obry oraz kwestię plemion zamieszkujących ziemię w dorzeczach Obry⁸³. Kasztelania na omawianym terenie była przedmiotem badań St. Arnolda⁸⁴.

7. Opracowania kartograficzne

Do opracowań kartograficznych zaliczyć należy mapę historycznej Wielkopolski z 1881 r. w Kodeksie dyplomatycznym Wielkopolski, gdzie zostały zamieszczone wioski posiadane przez klasztor w XIII i XIV w. W Księdze uposażenia diecezji poznańskiej z 1510 r. jest mapa, na niej znajdują się wioski kościelne z terenu dekanatu międzyrzeckiego w XIII w.⁸⁵. Również w drugim tomie „Dziejów Archidiecezji Poznańskiej”

⁸¹ St. Zajchowska, op. cit. zob. W. Hensel. *Studia i materiały do osadnictwa i Wielkopolski wczesnohistorycznej*. Poznań 1950, t. I.

⁸² A. Kurnatowski, *Uwagi o kształtowaniu się stref zasiedlenia dorzecza Obry w czasie od środkowego okresu epoki brązu do późnego Średniowiecza*. *Archeologia Polska* 1963, t. 8, s. 2, 181—221.

⁸³ Z. Hilcerówna, *Dorzecza górnej i środkowej Obry od VI do początku XIV w.* Warszawa 1967, s. 30—280.

⁸⁴ St. Arnold, *Terytoria plemienne w ustroju administracyjnym Polski*.

⁸⁵ J. Nowacki, *Liber beneficiorum dioecesis posnaniensis, anni 1510*. Poznań 1950. Mapa diecezji poznańskiej z 1510 r.

wydawca umieścił mapę diecezji poznańskiej z 1300 r. Zaznaczone na niej zostały kościoły parafialne i wioski należące do opactwa w XIII i XIV w.⁹² Mapa dołączona do pracy J. Zachwatowicza „Kartografia średniowiecznych klasztorów cysterskich w Polsce” zawiera kilka posiadłości paradyskich w XIII i XIV w.⁹³ Wykorzystana została Mapa Ziemi Międzyrzeckiej przechowywana w zbiorach Zakładu Historii Polski do XV w. Instytutu Historii UAM w Poznaniu. Wymienione mapy pozwoliły zrekonstruować stosunki osadnicze na terytorium objętym działalnością gospodarczą w omawianym okresie czasu.

Kończąc omówienie stanu badań nad dziejami opactwa w Gościkowie autor pragnie zaznaczyć, że postawił sobie za zadanie opracować monograficzne jego dzieje w takim zakresie, jak na to pozwoliła dochowana podstawa źródłowa. Dotyczy ona niemal wyłącznie działalności gospodarczej klasztoru, typowej dla Polski dzielnicowej fundacji cysterskiej, jeszcze jednej z tych, które włączyły się w sieć wielkiej własności kościelnej. Własność ta pozostawała na usługach państwowości i społeczeństwa, przez zwiększanie plonów i działalności osadniczej.

O wielkości majątku paradyskiego świadczy fakt, że pod koniec XIII w., w 1297 r. w okresie zakończenia budowy kościoła klasztornego dobra ziemskie obejmowały około 16,633 ha. W ciągu XIV w. dobra wzrosły o 10,886 ha⁹⁴. Cystersi paradyscy uczestniczyli w rosnącej stopniowo gospodarce towarowo pieniężnej, rozwijanej przez sąsiadujące z dobrami klasztoru miasta Międzyrzecz i Świebodzin. O udziale klasztoru w stosunkach gospodarczych w XIII i XIV w. na ziemi międzyrzeckiej i świebodzińskiej świadczą dokumenty nadań i zapisów wymienione poprzednio. Do nich będziemy się odwoływać w treści dalszej, przedstawiając kierunki działalności gospodarczej opactwa.

To co było głównym zadaniem, czyli officium divinum, pozostaje w mniejszym opracowaniu na dalszym planie. Z perspektywy dokumentów można zarejestrować budowę kościołów i krzewienie kultu świętych przez mnichów. Cystersi zbudowali dwa kościoły pod wezwaniem Wniebowzięcia NMP w Starym Dworku⁹⁵ i w Opalewie⁹⁶, w Rusimowie pod wezwaniem św. Wawrzyńca⁹⁷ i w Starym Dworze⁹⁸, w Wysokiej pod wezwaniem św. Barbary⁹⁹, w Starympolu św. Doroty¹⁰⁰, w Pieskach

⁹² J. Nowacki, *Dzieje Archidiecezji*, op. cit., Mapa V Diecezja poznańska, część Wielkopolska w 1300 r.

⁹³ J. Zachwatowicz, w: *Biuletyn Historii Sztuki i Kultury II* nr 1, 1934 nr 2, 1935.

⁹⁴ Zob. W. Doetsch, *Kloster Paradise*, s. 32 por. S. Wilński, op. cit., s. 12.

⁹⁵ Źródła dziejowe XII, 42.

⁹⁶ AAP, Acta Capituli, k. 163.

⁹⁷ AAP, Acta Capituli k. 39.

⁹⁸ AAP, Acta Capituli k. 190.

⁹⁹ AAP, Acta Episcopalis, k. 25.

¹⁰⁰ J. Nowacki, op. cit., t. II, s. 472.

Małych św. Andrzeja¹⁰¹, w Kaławie — św. Mikołaja¹⁰², w Lubrzy — św. Michała¹⁰³, w Lubieniecku — św. Marcina¹⁰⁴, w Wielkim Wyszano-
wie — Bożego Ciała¹⁰⁵, w Gościkowie cystersi zbudowali dwa kościoły
pod wezwaniem św. Anny i Katarzyny¹⁰⁶.

Ponadto cystersi zbudowali w dwóch wioskach kościoły o nieznanym
bliżej patronach. Ks. J. Nowacki przypuszcza, że cystersi wzniesli oko-
ło 15 kościołów na terenie dekanatu międzyrzeckiego i świebodzińskiego.
Do pozostałych kościołów brak jest metryk¹⁰⁷.

Sprawy liturgii zakonnej, wspólnej wszystkim cystersom, wymaga-
ją innej perspektywy badawczej. Nie mieliśmy też wglądu w zasoby
książkowe klasztoru w Średniowieczu. Nie znamy paradyskiego kalenda-
rza ani Liber mortuorum, który pozwoliłby na wszczęcie badań nad krę-
giem społeczno-kulturowym, jaki utworzył się wokół klasztoru. Opra-
cowanie niniejsze w ramach zadania krytyczno-erudycyjnej weryfikacji
dokumentów pozwoliło na ich podstawie odtworzyć rozwój wielkiej
własności ziemskiej Paradyża, w XIII i XIV w. Wybór tylko tych dwóch
stuleci jest uzasadniony potrzebą przedstawienia dziejów opactwa z pun-
ktu widzenia procesów gospodarczych, jakie miały miejsce na zachodnim
pograniczu Wielkopolski.

Dodać należy, że opactwo do 1979 r. nie miało opracowania w pol-
skiej literaturze historycznej¹⁰⁸.

II. ZAŁOŻENIE OPACTWA W PARADYŻU — GOŚCIKOWIE

1. Dokument fundacyjny opactwa z 1230 r.

Akt fundacji został wystawiony przez konesa Bronisza w dniu 29 sty-
cznia 1230 r. w Poznaniu. Obok księcia Władysława Odonica i Bro-
nisza nową fundację poparł biskup poznański Paweł, o czym wspomina
dokument, który podaje: *cum consensu illustrissimi ducis Poloniae, Wlo-
deslay iunioris, et domini Pauli Posnaniensis ecclesie episcopati ... obtuli*

¹⁰¹ AAP, Acta Capituli k. 133.

¹⁰² AAP, Acta Capituli k. 124.

¹⁰³ AAP, Acta Capituli k. 34.

¹⁰⁴ KDW nr 849.

¹⁰⁵ Źródła dziejowe, XII, 39.

¹⁰⁶ AAP, Acta Capituli k. 163.

¹⁰⁷ Zob. J. Nowacki, op. cit., s. 474.

¹⁰⁸ Szczaniecki M. zgłosił potrzebę w 1950 r. opracowania monografii opactwa, ponieważ
praca T. Warmińskiego z 1886 r. uwzględnia raczej niemiecki punkt widzenia. Por. Ziemia
Lubuska, op. cit., s. 535 przyp. 234.

*et contuli locum proprietatis mee qui dicitur Gostekove domini Henrico abbati et fratribus de Lehnin, ad construendam novam abbaciam Ordinis Cisterciensis cui vocatum est paradisus ... videlicet paradiso Sancte Mariae...*¹⁰⁹.

Nazwa nowej fundacji „Paradisus-raj” to nazwa typowo cysterska. Cystersi wszędzie przemianowywali nazwy miejscowe, gdzie powstawały opactwa, nawiązujące do ulubionej w ich kręgu liryki religijnej. Lehnin siedziba macierzysta klasztoru paradyskiego nosiła wezwanie „Narodzenia NMP”¹¹⁰. Wieleń filia Paradyża przed 1288 r. nosiła wezwanie „Jeziore NMP — Lacus Sanctae Mariae”¹¹¹, klasztor cystersów w Zemsku nosił wezwanie „Nawiedzenia NMP”¹¹².

Bronisz po nadaniu cystersom dóbr w 1230 r. zwrócił się z prośbą do kapituły generalnej cystersów o wyznaczenie komisji dla zbadania nowej fundacji i przyjęcia jej do zakonu. Pierwszą wzmiankę o fundacji paradyskiej podają Statuta Kapituły Generalnej po 1232 r.¹¹³. W tym też roku Kapituła Generalna zleciła zbadanie fundacji opatom z Łąkna i Kołbacza. Prawdopodobnie wspomniani opaci nie załatwili sprawy, ponieważ w 1253 r. pochodzi kolejny przekaz w statutach Kapituły o ponownym zleceniu zbadania miejsca pod nowy klasztor przez opatów z Sittichenbach, Kołbacza i Cynmy oraz wprowadzenie do Gościkowa konwentu z brandenburskiego opactwa w Lehninie¹¹⁴.

Ogłoszenie nadania i spisania aktu fundacji wywołało sprzeczne poglądy wśród badaczy. S. Kozierowski przyjął ogłoszenie nadania na 1232 r.¹¹⁵ natomiast J. Matuszewski przyjął ogłoszenie nadania w roku 1230, a spisanie dokumentu na 1232 r.¹¹⁶. Należy rozróżnić czas przeprowadzenia akcji prawnej od czasu spisania dokumentu. Rok 1230 odnosi się do ogłoszenia nadania dla cystersów przez komesa Bronisza gdy tymczasem w 1232 r. spisany został dokument fundacyjny, w którym umieszczono datę ogłoszenia darowizny Bronisza dla cystersów.

Przyjrzyjmy się pokrótce dokumentowi fundacyjnemu. Po inwokacji: „In nomine Patris et Filii et Spiritus sanczionem” jest instytucja fundatora „Bronisius Dei gracie nobilis.

Comes Polonia „Zwrot z łaski Bożej” pochodzi niechybnie z instytucji księcia¹¹⁷. Arenga wymienia zapobiegliwość fundatora, za którą

¹⁰⁹ KDWI nr 126.

¹¹⁰ *Słownik Starożytności Słowiańskich*, t. III, cz. 1, s. 40.

¹¹¹ Por. J. Nowacki, op. cit., t. II, s. 759.

¹¹² KDW nr 953.

¹¹³ J. Canivez, op. cit., t. II, s. 35.

¹¹⁴ J. Canivez, op. cit., t. II, s. 149–150.

¹¹⁵ S. Kozierowski, *Fundacje rodów*, op. cit. s. 21.

¹¹⁶ J. Matuszewski, *Immunitet ekonomiczny w dobrach kościoła w Polsce do 1381 r.*, Poznań 1936, s. 398.

¹¹⁷ J. Krzyżaniakowa, *Kultura w obronie rozbięta dzielnicowego* (w:) *Dz. Włkp.*, op. cit., s. 335 — „Bronisz używał na dokumentach instytucji przysługującej księciu.

otrzyma nagrodę w niebie *Quod attendes ego Bronisius comes et seculamenta pertractans, de hereditate transitoria et fagaci mihi que camparare decrevi thesaurum in celis staliles ...*

W petycji obok motywów dewocyjnych jest umieszczone podwójne patrocinium opactwo — wezwanie patronów opactwa — Matki Bożej i św. Marcina *ad honorem Dei et gloriae genitricis sue semperque virginis Marie et sancti Martini confessoris Christi*. W dyspozycji na początku wymieniony został opat w Lehninie Henryk i cystersi oraz cel fundacji *utworzenia nowego opactwa — Zakonu cystersów, który nazywany jest Paradyżem*". Następnie mamy podane szczegóły nadania: ziemie uprawne, wody, młyny, łąki, zarośla i lasy, barcie, pastwiska: tereny łowieckie. Formuła korroboracji powołuje się na władzę księcia oraz wymienia użycie pieczęci¹¹⁸.

Na liście świadków towarzyszących nadaniu kolejno zostali zapisani: książę Władysław Odonic, biskup poznański Paweł, opat Henryk z Lehnina, Wilhelm pleban z Gościkowa, Sędziwój brat Bronisza, Wyssota syn Hugona, kasztelan międzyrzecki Teodoryk z synem Janem Gotard notariusz Bronisza i inni świadkowie, duchowni i świeccy, których „nazwiska są znane Bogu” — *quorum nomine Deus novit*". W oryginalnym zapisie mamy: *cum honorum et fidelium visorum atesta cione quorum hec sunt nomina: Vlodeslaus iunior dux Polonia, dominus Paulus episcopus Poznaniensis, dominus Henrieus abbas de Lehnin, Wilhelmus plebanus de Gostehova, Saudiwaius frater meus, Wissota filius Hugonius Theodorus, castellanus de Meseritz et Johannes filius eins, Cotardus, te cum aliorum fidelium attestacione clericorum et laycorum quor nomine Deus novit*"¹¹⁹

Umieszczenie między petycją a dyspozycją formuły o zgodzie „cum consensum” między księciem, biskupem, kapitułą poznańską, krewnymi żony i rodziców fundatora świadczyło o udzieleniu zgody Broniszowi na akt fundacji.

Zabezpieczone w ten sposób opactwo mogło się rozwinąć ponieważ Bronisz nadał cystersom majątek rodziny w Gościkowie, razem z osiadłą tam ludnością zależną. Użycie określenia ludności zależnej w przeciwieństwie do ludności służebnej „z uwagi na to, że dotyczyłoby to określenia wielkiej własności książęcej. Jak można się zorientować z tytułu Bronisza, był on urzędnikiem dzielnicowym w godności palatyna — namiestnika księcia, posiadającego majątek, w którym był inny stosunek wobec ludności niż w dobrach książęcych. Z tego powodu po-

¹¹⁸ KDW I nr 126, korroboracja: *ipsam sigilli nai appensione dignum duxi roborandam.*

¹¹⁹ KDW I nr 126.

sługujemy się terminem „ludność zależna”¹²⁰. Ludność ta użytkowała swoje gospodarstwa rolne w wyniku przeprowadzenia jak sądzimy przez Bronisza specjalizacji chłopskich świadczeń i powinności przed 1230 r., tj. przed uczynieniem nadania na rzecz cystersów.

Trafnie przyjął F. Sikora, iż dokument fundacyjny został oparty na formularzu używanym przez notariuszy książęcych¹²¹. Obok księcia Odonica i komesa Bronisza inicjatywę założenia opactwa w Gościkowie poparł także biskup poznański Paweł, świadczą o tym dwa dokumenty biskupie z 1230 r. Pierwszy z nich, z dnia 25 stycznia 1230 r. przynosi wiadomość o konsekracji kościoła parafialnego w Gościkowie pod wezwaniem św. Marcina. Kościołowi temu nadał biskup dziesięcinę z wioski Gościkowo¹²². Lista świadków składa się z kanoników kapituły poznańskiej, obecnych przy nadaniu dziesięciny i w akcji prawnej. Dokument ten sporządził Gerard pisarz biskupa¹²³. W drugim dokumencie datowanym dnia 29 stycznia 1230 r. biskup przełał dziesięciny z Gościkowa i okolicy, z kościoła parafialnego na klasztor¹²⁴. W obydwu dokumentach biskupich zostało powtórzone wezwanie klasztoru „Paradiso sancte Marie”.

Dokumenty powyższe świadczą o współdziałaniu biskupa z fundatorem. Obdarzenie nowych fundacji cysterskich dziesięcinami było powszechnie stosowane, jak miało to miejsce przy powstawaniu klasztorów w Kołbaczu w latach 1179—1251 lub w Byszowie w 1251 r.¹²⁵

W kolejnym dokumencie z dnia 29 stycznia 1230 r. Bronisz przekazał cystersom wszystkie swoje dobra i zony, położone między Księżem a Śremem. Tworzyły one po Gościkowie z okolicą, drugi kompleks majątkowy Bronisza i jego rodu¹²⁶. Książęta śląscy Henryk Brodaty i Pobożny transumptem z dnia 21 listopada 1234 r. na wiecu rycerstwa w Środzie Śląskiej potwierdzili nadanie Bronisza na rzecz cystersów¹²⁷. Książę Henryk Brodaty nie lekcewał czynnika kościelnego w okresie walk z księciem wielkopolskim Władysławem Odonicem i chętnie zatwierdził nadanie Gościkowa opactwu. Także Władysław Odonic potwierdził stan posiadania cystersów paradyskich dwa lata później, w 1236 r.¹²⁸

Przytoczone dokumenty za lata 1230—1236 wyznaczyły lata założenia opactwa.

¹²⁰ Zob. H. Chłopocka, *Powstanie i rozwój wtelkiej własności ziemskiej opactwa cystersów w Kołpaczu w XII—XIV w.* Poznań 1959, s. 60—61 oraz R. Kozłowski, *Rozwój uposażenia klasztoru cysterskiego w Byszowie (Koronowie)*. Warszawa-Poznań 1972, s. 67.

¹²¹ KDW I nr 128.

¹²² KDW I nr 169.

¹²³ KDW I nr 194, por. B. Zientara, *Henryk Brodaty i jego czasy*. Warszawa 1975, s. 281.

2. Pierwotne uposażenie opactwa w latach 1230—1236

W dokumencie fundacyjnym opactwa z dnia 29 stycznia 1230 r. wymieniona wieś Gościkowo była położona nad rzeką Paklicą, wypływającą z jeziora Paklicko Wielkie. Od strony zachodniej i północnej otaczały wioskę lasy, o których świadczy wzmianka w dokumencie „nadał rozległą puszcę swych łowów..”. Rzeką Paklicą przecinała dolinę o nazwie Gnymar. We wiosce znajdował się kościół parafialny pod wezwaniem św. Marcina biskupa z Tours, konsekrowanym w tym samym roku, gdy ufundowane zostało opactwo¹²⁹.

Trudno jest określić rozmiary wioski, pól uprawnych, łąk i pastwisk. Do Gościkowa należały osady rozrzucone wokół jeziora paklickiego, zamieszkałe przez ludność zależną. Z pastwiskami i lasami graniczyły żyzne gleby, użytkowane przez mieszkańców osad. Zarówno gospodarka rolna jak i hodowlana musiała być pokaźnych rozmiarów, skoro nadał z niej biskup dziesięcinę kościołowi. W pobliżu Gościkowa znajdował się cały szereg osad ludności zależnej, związanej z dawnym ośrodkiem grodowym¹³⁰.

Śladem po osadach z X i XI w. były późniejsze wioski, jak Jordanowo położone za rzeką Paklicą naprzeciwko klasztoru¹³¹, wioska Paklica na północno-zachodnim brzegu jeziora paklickiego na miejscu dawnego skupiska osad. Od początku XIII w. Gościkowo wraz z okolicą stanowiło własność rodu Nronisza¹³².

Zagospodarowanie wielkiej własności wokół Gościkowa miało miejsce na przełomie XII i XIII w i osiągnęło do 1230 r. dość pokaźne rozmiary, o czym świadczą wzmianki w dokumencie fundacyjnym i upoważnieniowym opactwa. Druga część majątku tj. dziewięć wiosek: Zaborowo, Zakrzewo, Sroczewo, Kotowo, Albrechtowo, Chrzastowo, Kunarskie, Górka, Połowice (Polovircia) położonych między Księżem a Śremem. Ciągnęły się od miejscowości Bezdziadowo do okolic Księża i na północ od Warty poprzez Kępę do Zaniemyśla¹³³. Wraz z własnością ziemską była nadana ludność zależna, związana z rolnictwem i hodowlą, która świadczyła o rozwiniętych stosunkach gospodarczych przed 1230 r.

W 1236 r. Bronisz nadał opactwu pole w Gościkowie dzierżawione przez osadnika niemieckiego Franka¹³⁴. Chodziło tu zapewne o pastwis-

¹²⁹ KDW I nr 127, por. T. Warmiński, op. cit., s. 29.

¹³⁰ Zob. A. Urbańska, St. Kurnatowski, *Rozwój terenów osadniczych*, op. cit., s. 106—109.

¹³¹ St. Zajchowska, *Rozwój osadnictwa w północnej części woj. zielonogórskiego od XII do XIV w.*, op. cit., s. 119.

¹³² T. Warmiński, op. cit. s. 26 por. W. Doetsch, op. cit., s. 364.

¹³³ KDW I nr 128.

¹³⁴ KDW I nr 193.

ko do hodowli owiec, które potrzebne były cystersom do uzyskania wełny, potrzebnej na tkanie habitów. Było to dodatkowe nadanie, ponieważ pola uprawne i nieuprawne oraz łąki otrzymali cystersi już poprzednio w 1230 r. Również w 1236 r. Bronisz nadał opactwu młyn, który poprzednio dzierżawił niemiecki osadnik Wilhelm¹³⁵. Przedstawione nadania zamykają okres pierwotnego uposażenia opactwa na 1236 r.

3. Najstarszy konwent w Gościkowie

Na Broniszu po 1230 r. ciążył obowiązek wybudowania kościoła i zabudowań klasztornych, ponieważ Statuty Kapituły Generalnej nakładały na fundatora spełnienie tego obowiązku¹³⁶.

Pierwsi zakonnicy, którzy przybyli z Lehnina w Brandenburgii do Gościkowa po dniu 29 stycznia 1230 r. zostali osadzeni przy kościele św. Marcina¹³⁷.

Lasy okoliczne dostawały budulca oraz w terenie okolicznym dość było kamieni, natomiast ludność zależna, zamieszkała we włościach gościkowskich pomagała przy budowie pierwszego kościoła konwentualnego. Nosił on wezwanie N.M. Panny i św. Marcina, był zbudowany z obrabianego kamienia, łączonego zaprawą wapienną wraz z drewnem, na przeciwko wioski Gościkowo, na skraju doliny Gnymar dochodzącej do wzgórz okalających od południa dobra klasztorne¹³⁸. Równocześnie wzniesione zostały zabudowania klasztorne dla mnichów i budynki gospodarcze z drewna.

Dnia 2 lutego 1234 r. przybył do Gościkowa wyznaczony przez klasztor macierzysty opat Henryk z dwunastoma zakonnikami¹³⁹. W ciągu następnych lat zakończono budowę i w 1236 r. klasztor już istniał, co potwierdza przekaz źródłowy z tego roku¹⁴⁰.

Okres budowy kościoła murowanego opactwa po 1236 r. nie ma jednolitej dotacji. J. Łukaszewicz uważa, że kościół i budynki klasztorne cystersi wzniesli u schyłku XIV w. z cegły palonej¹⁴¹. J. Kohte doszedł do wniosku, że w połowie XIII w. rozpoczęto budowę i z powodu braku funduszy przerwano prace w XIV w., w stanie niewykończonym był

¹³⁵ KDW I nr 198.

¹³⁶ J. Canivez, op. cit., s. 15.

¹³⁷ L. P. Janauschek, *Originum Cisterciensium*, t. I, s. 758, *Słownik Starożytności Słowiańskich*, t. III, cz. I, s. 40.

¹³⁸ T. Warmiński, op. cit., s. 36, por. G. Labuda, J. Banach, *Kultura polska w dobie rozdrobnienia feudalnego (w:) Historia Polski, cz. I do połowy XV w., op. cit., s. 362*

¹³⁹ T. Warmiński, op. cit., s. 37.

¹⁴⁰ T. Warmiński, op. cit., s. 46 por. KDW I nr 190.

¹⁴¹ J. Łukaszewicz, *Krótki opis op. cit., s. 3939*.

konsekrowany w 1397 r.¹⁴² B. Schmidt przyjął budowę kościoła na połowę XIII w.¹⁴³ W. Doetsch opowiedział się za drugą połową XIII w.¹⁴⁴. Najnowsze badania S. Wilińskiego przesunęły okres budowy kościoła opackiego na lata 1270—1300¹⁴⁵. J. A. Schudl podważył pogląd S. Wilińskiego, przyjął lata 1247—1260¹⁴⁶, jako okres budowy kościoła klasztornego w macierzystym Lehninie w 1262 r., konwersi majstrowie udali się do Gościkowa, by tam przystąpić do budowy trójnawowej bazyliki o wiązonym systemie, z czterema kwadratowymi przęsłami w nawie głównej, sklepionej systemem krzyżowo-żebrowym. Budowa trwała dość długo z uwagi na poziom ówczesnej techniki, a także ze względu na transport surowca budowlanego ze Śląska. Piaskowiec dwubarwny, z którego wznoszono ściany zewnętrzne, filary, posadzkę w kościele i zabudowaniach klasztornych a także cegłę jako materiał pomocniczy przywożono ze znacznej odległości.

Prace niefachowe — wykopy pod fundamenty oraz obróbkę kamieni pod podmurówkę ścian wykonano pod kierunkiem konwersów lehnińskich, siłami miejscowej ludności. S. Wiliński wykazał, że kościół był projektowany jako bazylika z transeptem i absydami, uproszczony schemat budowlany Clirvaux II — Fonteneay, podobne w tym do macierzystego opactwa i klasztorów małopolskich, zbudowany został na planie krzyża łacińskiego, zgodnie z przyjętymi wówczas przepisami zakonnymi¹⁴⁷.

Budynki klasztorne miały kształt czworoboku, jeden bok zajmował kościół, który łączył się z kapitułarzem. Następnie było przejście do refektarza, a z niego do dormitorium. Świątynia była bazyliką trójnawową, na przecięciu się naw poprzecznych mieściła się sygnaturka. Wież nie zbudowano w XIII i XIV w., bowiem kościoły cysterskie ówczesnym zwyczajem ich nie posiadały¹⁴⁸.

Od strony zachodniej mieścił się osobny portal, nad nim umieszczona była figura patronki opactwa N.M. Panny. Budowla była utrzymana w stylu gotyckim, o skromnym wystroju wewnętrznym zgodnie z duchem ubóstwa przyjętym w zakonie, od czasów św. Bernarda¹⁴⁹. W XII

¹⁴² J. Kohta, *Das Kloster Paradise* op. cit., s. 43.

¹⁴³ B. Schmidt, *Das Kloster Paradise*, op. cit., s. 751—758.

¹⁴⁴ W. Doetsch, op. cit., s. 29.

¹⁴⁵ S. Wiliński, op. cit., s. 29.

¹⁴⁶ J. A. Schudl, *Das Kloster Chorin und die askantische Architektur in der Mark Brandenburg 1260—1290*. Berlin, s. 20.

¹⁴⁷ S. Wiliński, op. cit., s. 58—59, T. Warmiński, op. cit., s. 35—37, por. G. Labuda, J. Bardach, *Kultura polska w dobie rozdrobienia feudalnego* op. cit., s. 364 ryc. 106. Rzut poziomy kościoła w Sulejowie oraz G. Chmarzyński, S. Wiliński, tamże.

¹⁴⁸ Przykładem zaczerpniętych głównie z architektury cysterskiej w Burgundii są piękne bazyliki w Jędrzejowie, Koprzywnicy, Węcborku, Sulejowie oraz w Lehninie.

¹⁴⁹ J. Kłoczowski, *Wspólnoty chrześcijańskie*. Kraków w 1964, s. 214, tenże, *Zakony na ziemiach polskich w wiekach średnich (w:) Kościół w Polsce*, t. I. Kraków 1968, s. 428—432.

i około połowy XVIII w. przebudowano kościół, dodając dwuwieżową elewację frontową. Późno barokowa fasada zachodnia wykazuje stylistyczną zależność od współczesnej architektury Śląska¹⁵⁰.

Budowa fasady i przebudowa zewnętrzna kościoła przypisywana jest Karolowi Marcinowo Frantzowi¹⁵¹. Po wzniesieniu pierwotnej siedziby opactwa zakonnicy zajęli się organizacją gospodarki klasztornej. Obok kapłanów — zakonników w skład konwentu wchodziłi mnisi bez święceń i komesi¹⁵². Reguła nakładała na cystersów obowiązek pracy fizycznej, której każdy mnich musiał poświęcić kilka godzin dziennie. Obok pracy fizycznej zasadniczą funkcją konwentu było odpowiednie officium divinum, zarówno w ciągu dnia jak i nocy cystersi wstawali by śpiewać psalmy w nieogrzewanym kościele¹⁵³.

Mimo braku źródeł, stwierdzających liczbę zakonników w Paradyżu w owym czasie wiedząc, że wykaz mnichów istniał na podstawie prowadzonej w innych klasztorach praktyki pisania nekrologów, o czym wspomina T. Warmiński¹⁵⁴. W oparciu o badania porównawcze J. Kłoczowskiego ustaliliśmy liczbę mnichów i konwersów w XIII w. na około 40—60¹⁵⁵.

Oprócz dwunastu księży — zakonników byli mnisi spełniający rozmaite funkcje. Spotkać można było: magistra nowicjatu, kantora, ekonoma, bursariusza, infirmariusza, hospitariusza, reflektarzowego, zakrystianina, zarządcę kuchni, kopistę ksiąg i kancelistę zatrudnionych w skryptorium¹⁵⁶.

Tak więc w klasztorze paradyjskim było około jedenastu mnichów oraz około osiemnastu konwersów. Liczbę ich ustaliliśmy na podstawie wielkości pierwotnego uposażenia klasztoru przyjmując, że do nadzorowania pracy nad ludnością było po dwóch konwersów na jedną wieś, przy dziesięciu posiadanych wioskach w 1236 r.¹⁵⁷ Wśród najstarszego konwentu występował opat Henryk z tytułem „dominus” reszta mnichów wymieniona w dokumentach z lat 1230—1236 określona była „fratres”. Nie natrafiliśmy w dokumentach z tego okresu imion cystersów, świadczących o ich polskim pochodzeniu¹⁵⁸.

¹⁵⁰ W. Doetsch, op. cit., s. 39 i n. por. E. Raczyński, op. cit., t. I, s. 208.

¹⁵¹ W. Chmarzyński, S. Wiliński, *Sztuka (w:) Ziemia Lubuska* op. cit., s. 215 por. T. Warmiński, op. cit., s. 24.

¹⁵² J. Kłoczowski, *Wspólnoty chrześcijańskie*, op. cit., s. 215. por. T. Warmiński, op. cit., s. 50.

¹⁵³ J. Kłoczowski, *Wspólnoty chrześcijańskie*, tamże.

¹⁵⁴ T. Warmiński, op. cit., s. 50—51.

¹⁵⁵ J. Kłoczowski, *Zakony na ziemiach polskich...* op. cit., s. 42, 424.

¹⁵⁶ T. Warmiński, op. cit., s. 12, *O mnichach zatrudnionych w skryptorium*, zob. M. Bielińska, op. cit., s. 200.

¹⁵⁷ Liczbę dziesięciu wiosek potwierdzają dokumenty nadawcze fundatora — KDW I nr 128.

¹⁵⁸ KDW I nr 126, 129, 183, 193, 194.

III. ROZWÓJ WIELKIEJ WŁASNOŚCI ZIEMSKIEJ OPACTWA W XIII w.

1. Nabytki: gospodarka klasztorna na ziemi międzyrzeckiej i świebodzińskiej w latach 1236—1296

Pierwszą wiadomość o rozwoju posiadłości klasztoru posiadamy z dnia 23 czerwca 1236 r. o nadaniu wioski Rusinowo cystersom przez comesa Przybigniewa wraz z matką swą Wojciechą i żoną Zdzisławą¹⁵⁹. Było to korzystne nadanie z uwagi, że wioska była zagospodarowana o czym wspomina dokument. Rusinowo położone w bok od traktu międzyrzecko-świebodzińskiego miało żyzne pola uprawne, łąki i pastwiska otaczające wioskę, lasy dostarczały paszy dla nierogacizny¹⁶⁰.

Pola uprawne były położone na wyżynie, ciągnącej się na wschód oraz na południe w okolicach poprzecinanych zagajnikami. Drugie nadanie Przybigniewa z dnia 25 czerwca 1236 r. zawierało prawo budowy młyna z jednoczesnym zwolnieniem od płacenia podatku za przemiał ziarna we wiosce Gostin leżącej na lewym brzegu rzeki Paklicy oraz prawo połowu ryb. Prawo to jak mówi dokument *piscatura et omnibus aliisibus eius densaque mihi reservatis* było zarezerwowane dla donatora¹⁶¹. Nadanie miejsca pod budowę młyna powiększyło ich liczbę do trzech, przy dwóch nadanych przez Bronisza w 1230 i 1236 r.¹⁶².

W 1241 r. komes Janusz syn Secemy wraz z matką swą Krajną darował klasztorowi wieś Lubieniecko, położoną na południe od Świebodzińska¹⁶³. Również i w tym nadaniu cystersi otrzymali wioskę zagospodarowaną. Pewną niedogodność dla cystersów stwarzała duża odległość Lubieniecka od klasztoru, co pociągało za sobą wysyłanie konwersów, którzy nadzorowali prace ludności służebnej.

W pięć lat później cystersi uzyskali od Bodzanty i Mirona z Widzimia jeden dział z Lubrzy¹⁶⁴. Była to jak należy sądzić jedna z osad położonych przy grodzie. Obok ludności rolniczej znajdowała się też pewna ilość rybaków, mieszkających w pobliżu jeziora Lubie. Książę Przemysł I dnia 1 czerwca 1247 r. nadał cystersom wieś Pakolisie — Paklicę wraz z jeziorem Paklicko-Wielkie, polami uprawnymi, łąkami i lasem, który zajmował obszar od jeziora do Gościkowa¹⁶⁵. Wioska rozwinęła się z osa-

¹⁵⁹ KDW I nr 190 por. Mapa hist. Wielkopolski w: KDW, t. IV.

¹⁶⁰ K. Słąski, *Zaludnienia puszczy Polski Zachodniej w okresie od XVI w.*, s. 74

¹⁶¹ KDW I nr 191.

¹⁶² Por. KDW I nr 228, 217.

¹⁶³ KDW I nr 250 por. T. Warmiński, *op. cit.*, s. 39.

¹⁶⁴ KDW I nr 252.

¹⁶⁵ KDW I nr 262.

dy zamieszkałej głównie przez rybaków, o czym świadczy jej nazwa. Cystersi obok wioski otrzymali od księcia prawo połowu ryb w jeziorze i rzece¹⁶⁶.

Widać z tego, że zaopatrzenie konwentu w ryby było niewystarczające od 1236 do 1247 r. i cystersi zabiegali o nadanie z myślą o zaspokojeniu swoich potrzeb. Opat paradyski Michał za wiedzą macierzystego klasztoru kupił w 1249 r. drugi dział z Lubrzy od komesa Bodzanty z Widzimia za 40 marek srebrnych¹⁶⁷.

Posiadanie dwóch działów z Lubrzy, do której było blisko z Gościłkowa świadczyło o dążeniu koncentracji posiadłości w pobliżu opactwa.

Kolejny dział, który nabyli w 1249 r. cystersi mógł być osadą rybacką leżącą nad jeziorem Lubie. Dochody z połowu ryb pobierali cystersi. Były one zapewne przeznaczone na pokrycie kosztów budowy kościoła i klasztoru, która wówczas trwała.

W 1250 r. cystersi weszli w posiadanie niepewnych pól — pustki w osadzie Kolmin koło wioski Chociszewo, od komesa Krzysztofa syna Boguty ze Szczañca¹⁶⁸. Darowizna leżała między wioską a uroczyskiem dochodzącym do umocnień Grodziszcz, na pograniczu ziemi międzyrzeckiej i świebodzińskiej¹⁶⁹. Czy donator miał nadmiar pól, czy też nie opłacało mu się ich uprawiać trudno jest rozstrzygnąć. Uważać należy, że darowizna obejmowała ugory, które cystersi mieli zagospodarować. Przejęcie pól stanowiło trudność dla klasztoru, ponieważ Chociszewo było prywatną własnością w 1250 r. i dopiero w latach 1393—1397 cystersi kupili ją od Grzymka Karpickiego¹⁷⁰. Od połowy XIII w. do końca XIV w. cystersi musieli zorganizować uprawę ugorów własną siłą roboczą bez możliwości korzystania z usług mieszkańców Chociszewa. Nie jest wykluczone, że osada Kolmin przeszła z biegiem lat w posiadanie klasztoru, ponieważ nazwę jej spotykamy we falsyfikacie paradyskim 1257 r.¹⁷¹. Ugory ciągnęły się od Kolmina do Chociszewa, za którą łączyły się z mokradłami i lasami graniczącymi z pasmem jezior obrzańskich¹⁷².

W tym samym roku klasztor otrzymał drugie nadanie pól nieuprawnych we wiosce Dłusko od rycerza Sulisława¹⁷³. Wioska i pola nieuprawne były położone niedaleko Skwierzyny w pobliżu Warty lub Obry, bo-

¹⁶⁶ Zob. S. Kozierowski, *Badanie nazw topograficznych na obszarze dawnej zachodniej i środkowej Wielkopolski*. Poznań 1922, t. II, s. 3.

¹⁶⁷ KDW I nr 279, 280.

¹⁶⁸ KDW I nr 283.

¹⁶⁹ Por. T. Kozierowski, *Badanie nazw topograficznych*, op. cit., t. I, s. 80.

¹⁷⁰ KDW IV nr 1930, 1974.

¹⁷¹ KDW I nr 351.

¹⁷² por. Mapa Ziemia Lubuska

¹⁷³ KDW I nr 285, 286.

wiem nazwa wskazuje na bliskość rzeki¹⁷⁴. Nadanie Sulisława nie było zbyt korzystne dla cystersów z racji dużej odległości od opactwa. Cystersi zabiegali o uzyskanie kolejnego nadania w pobliżu Dłuska, by rozwiązać problem siły roboczej. Ich wysiłki nie zostały uwieńczone pomyslnym skutkiem ponieważ w 1252 r. otrzymali wioskę Karnino od Hermana Balistariusza, która była jeszcze dalej położona od Gościkowa i Dłuska, naprzeciwko Gorzowa, na terytorium kasztelanii santockiej¹⁷⁵. Nadanie Karnina nie rozwiązało trudności cystersów i dlatego też czynili starania, by wejść w posiadanie Dłuska. Ich zabiegi zostały uwieńczone skutkiem w pięć lat później, ponieważ wioska występuje w inwentarzu klasztornym w falsyfikacie z 1257 r.¹⁷⁶.

Nie istnieje dokument, który by nam tłumaczył nadanie wioski przez Sulisława między 1250 a 1257 r., dlatego też uważamy, że właściciel jej zmarł, a cystersi weszli w jej posiadanie, opierając się na nadaniu pustek z 1250 r.

Rozwój posiadłości klasztoru nie szedł tylko w kierunku północnym od siedziby opactwa w połowie XIII w. na ziemi międzyrzeckiej, lecz cystersi dążyli do zamian wiosek między Księżem a Śremem, które wchodziły w skład pierwotnego uposażenia, na położenie bliżej od Gościkowa.

Najpierw w 1251 r. krewny Bronisza Jarost zamienił pół wioski Chrzastowo na Kotowo. Obydwie były położone koło Śremu¹⁷⁷. Zamiana powyższa nie była korzystna dla cystersów, raczej dla Jarosta. Sądzymy tak dlatego, że dla ekonomów konwersów, którzy nadzorowali pracę ludności na wspomnianych wioskach nie stanowiło trudności, natomiast mogły być zatargi między cystersami a Jarostem i być może dlatego dokonano zmiany. Druga zamiana dokonana z komesem Dzierzkiem i jego braćmi Gaclawem i Tomaszem w 1256 r., gdy klasztor za swą posiadłość Górka nad Wartą otrzymał Lubieniecko była bardziej korzystna¹⁷⁸.

Położenie Lubieniecka koło Świebodzina w porównaniu z Górką i korzyści płynące z pracy ludzi zależnej były dla cystersów lepsze aniżeli w przypadku Górki¹⁷⁹. W 1258 r. udało się cystersom powiększyć swoje dobra o kilka następnych nadań.

Jednym z kolejnych nabytków był las i osada Suchcino koło Międzychodu. Pochodziły z darowizny rycerza Świątka Mikojewicza oraz synów jego Andrzeja, Chyścika i Przybysława¹⁸⁰. Suchcino leżało na po-

¹⁷⁴ S. Kozierowski, *Badanie nazw topograficznych*, op. cit., t. I, s. 134. WAPD, Klasztory Paradyż c. 47, s. 47 por. Mapa hist. Wielkopolski, KDW t. IV.

¹⁷⁵ KDW I nr 295.

¹⁷⁶ KDW I nr 351.

¹⁷⁷ KDW I nr 295.

¹⁷⁸ KDW I nr 335.

¹⁷⁹ Por. S. Kozierowski, *Fundacje klasztorne...* op. cit., s. 281.

¹⁸⁰ KDW I nr 337.

łudnie od Międzychodu. Na zachodzie stanowiły je jeziora ciągnące się do Międzychodu, z pozostałych stron były lasy. Osada znajdowała się na terenie wyżynnym, obecnie na jej miejscu znajduje się dzisiejsze Gralewo¹⁸¹.

Także z 1256 r. mamy następną wzmiankę o nabyciu przez klasztor za 70 grzywien srebrnych jednego działu wioski Wyszaków Wielki od rycerza Sulisława¹⁸². Dział ten znajdował się na wschód od jeziora Bukowieckiego na ziemi międzyrzeckiej, w niedalekiej odległości od Gościkowa. Również w tym samym roku klasztor otrzymał działki we wioskach: Sroczewo, Zakrzewo i Zaborowo od Jarosta syna Chwała oraz prawo dziedziczenia we wioskach Korowo i Pamiątkowo¹⁸³. Z nadań Jarosta widać, że klasztor posiadając wioski od 1230 r. nie miał ich całych, tylko część.

Wydaje się, że rok 1256 był przełomowy w rozwoju uposażeń klasztoru z racji otrzymania siedmiu nowych miejscowości. Nie jest wykluczone, że było ich więcej, ponieważ inwentarz klasztorny na falsyfikacie z 1257 r. wymienia nazwy dziesięciu wiosek, które posiadali cystersi. Zaznaczyć należy, że dla większości z nich nie dysponujemy dokumentami świadczącymi o sposobie ich nabycia przez klasztor¹⁸⁴. Przypatrzmy się zatem nowym nabytkom Paradyża. Pierwszą wioską położoną na północ była Kaława położona nad rzeką i jeziorem¹⁸⁵. Miała dobre warunki do rozwoju hodowli bydła i owiec, ponieważ na zachód w stronę sąsiedniej wioski ciągnęły się pastwiska okolone lasem i mokradłami. Zanim przeszła w posiadanie cysterów była zapewne własnością rycerską. Kaławę zamieszkiwało około 50 osób, które z chwilą przyjścia we władanie klasztoru były zobowiązane do pracy na rzecz cystersów¹⁸⁶. Bliska odległość od opactwa wykluczała istnienie we wiosce dworu klasztornego.

Na zachód od Kaławy nad jeziorem Paklicko Małe znajdowała się wioska Wysoka, która mogła być również dawną posiadłością rycerską. Wzdłuż drogi łączącej obydwie wioski znajdowały się pastwiska poprzetykane mokradłami, dochodzące do lasów przez które płynęła rzeka Jeziorna. Na lewo od drogi biegły wzgórza moreny czołowej porośnięte lasami tworzącymi puszcę Gościkowską. Lasy dębowe i bukowe zape-

¹⁸¹ S. Kozierowski, *Badanie nazw topograficznych...* t. II, op. cit., s. 272. KDW t. IV, s. 146.

¹⁸² KDW I nr 338.

¹⁸³ KDW I nr 351.

¹⁸⁴ KDW I nr 342.

¹⁸⁵ KDW I nr 351, por. S. Skończowski, *Badanie nazw topograficznych...* t. I, op. cit., s. 270.

¹⁸⁶ Przy obliczeniu mieszkańców Kaławy opieramy się na obliczeniach przyjętych przez H. Łowmiańskiego. *Podstawy gospodarcze formowania się państw słowiańskich*, Warszawa 1953, s. 156–157.

wniały paszę dla nierogacizny¹⁸⁷. Tereny okalające Kaławę i Wysoką były najodpowiedniejsze dla myślistwa, bartnictwa i rybołówstwa, które w XIII w. mogły przeważać wśród mieszkańców tych okolic¹⁸⁸.

Nie jest wykluczone, że w pobliżu Kaławy i Wysokiej były osady leśne skupiające ludność trudniącą się bartnictwem i łowiectwem, co stanowiło podstawę utrzymania. Zarówno mieszkańcy wiosek jak i okolicznych osad leśnych dostarczali danin na rzecz klasztoru od 1257 r.¹⁸⁹. Z wioski Pieski Małe w 1257 r. działy otrzymał Paradyż od rycerza Wisława i Borzysława z Chyciny¹⁹⁰. Pozostałe działy były od początków XIV w. własnością braci Bartłomieja, Jana Gerlacha i wspomnianego Wisława z Chyciny¹⁹¹. Cystersi mogli rozwinąć w małych rozmiarach gospodarkę w dwóch działach, z których część ludności zajmowała się rolnictwem, a część hodowlą zwierząt. Dochody były niezbyt wysokie, mimo, że wioska przed 1257 r. była dość duża, sądząc po pięciu współwłaścicielach. Ludność z wioski miała obowiązek udziału w wojnie obronnej i pełnienie straży z racji przynależności Piesek Małych do grodu międzyrzeckiego, broniącego przeprawy przez Obrę¹⁹².

Nic nie wiemy, czy cystersi korzystali z prawa połowu ryb w rzece Jeziornej płynącej koło Piesek Małych. Dokument z 1257 r. nic nie wspomina o tym. Również brak młyna stanowił pewną trudność, bowiem po żniwach trzeba było przewozić zboże nie wymłócone do Gościkowa, co narażało cystersów na straty związane z transportem. Być może cystersi załatwili sprawę przemiału zbóż ze współwłaścicielem wioski, na co nie mamy potwierdzenia. Wioska Ługów znajduje się między Lubrzą a Świebodzinem przeszła w nieznanych bliżej okolicznościach przed 1257 r. w skład majątku opactwa. Ze względu na swe położenie stanowiła poprzednio własność Świebodziców. Powstała z dawnej osady, założonej w XI w. przy grodzie świebodzińskim¹⁹³. Nie jest wykluczone, że część Ługowa mogła też dużo wcześniej należeć do klasztoru. Podobnie i z następnej miejscowości Grodziszczka jeden dział należał do klasztoru, o czym wspomina falsyfikat z 1257 r.¹⁹⁴. Zapis z 1257 r. wioski Laszki za Dłuskiem przed Zakrzewem w inwentarzu klasztorowym wykazuje, że była to dawna osada powstała wśród lasów, jak się domyślamy na południowych krańcach ziemi świebodzińskiej. Lasy otaczające osadę

¹⁸⁷ K. Śląski, ... op. cit., s. 72—74.

¹⁸⁸ H. Łowmiański, *Podstawy gospodarcze...* op. cit., s. 68—77.

¹⁸⁹ K. Śląski, op. cit., s. 77.

¹⁹⁰ KDW I nr 351, t. IV, s. 234 por. S. Kozierowski, *Badanie nazw topograficznych...*, op. cit., s. 90, t. II.

¹⁹¹ KDW II nr 875, 892.

¹⁹² W. Kowalenko, *Grody i osadnictwo grodowe Wielkopolski średniowiecznej*. Poznań 1938, s. 258.

¹⁹³ Por. W. Kowalenko, *Grody i osadnictwo...*, op. cit., s. 258.

¹⁹⁴ Por. KDW I nr 351.

dochodziły do koryta Zgniłej Obrzycy¹⁹⁵. Ludność zajmowała się rolnictwem i myślistwem. Z uwagi na brak informacji w dokumentach do 1257 r. trudno jest ustalić, czy Laski przeszły w ręce cystersów drogą kupna nadania lub zamiany.

Bolewice¹⁹⁶ były kolejną wioską, którą mieli cystersi w 1257 r. Z braku przekazów nie można ustalić jej położenia.

Wieś Miłostowo koło Międzychodu kupili cystersi od klasztoru w Obrze za dziesięć grzywien srebrnych¹⁹⁷. Część tej wioski, posiadał Paradyż już w 1257 r. ponieważ była zapisana w inwentarzu klasztornym. Sądzić należy, że transakcje przeprowadzone między obydwoma klasztorami były bardziej korzystne dla Obry, mniej natomiast dla Paradyża, z uwagi na to, że poprzedni klasztor pozbył się wioski położonej w znacznej odległości od swej siedziby, dla Paradyża było to kupno mniej udane.

Miłostowo podobnie jak Karnino czy Dłusko znajdowało się bardzo dalego od Paradyża. Nabycie w tej sytuacji wioski pociągało za sobą konieczność budowy tam dworu klasztornego i wysłanie na miejsce ekonomy klasztornej do kierowania pracami miejscowej ludności. Nie jest wykluczone, że dwór taki istniał, skoro poprzednio cystersi z Obry zawiadywali Miłostowem. Chcąc usprawnić zarządzanie wioską oraz otrzymać z niej korzyści cystersi dokonali zabiegów w celu uzyskania sąsiedniej wioski, o czym świadczy nadanie z 1261 r. Kamionki, zwanej inaczej Zawłostowo przez rycerzy Ninogniewa i Wisława synów Raci-bora.

Książę Bolesław Pobożny potwierdził w tym roku nadanie Kamionki opactwu¹⁹⁸. Obydwie wioski Kamionka i Miłostowo znajdowały się w pobliżu siebie, co nie pozostało bez znaczenia na zarządzanie nimi przez cystersów. Biskup poznański Mikołaj dnia 25 października 1276 r. w Pszczewie poświadczył nadanie części wioski Wyszaków Mały klasztorowi przez kapelana Wrocisława z Międzyrzecza. Cystersi mieli w zamian co roku dawać kapelanowi sześć miar sukna i dwie marki srebrne¹⁹⁹.

W latach 1277—1280 klasztor uzyskał kolejne działy z Grodziszczu od księcia Przemysła II, od rycerzy Pełki, Bogufała, Ziemisława, Gniewomiara, Stefana oraz Falisławowych synów Marka i Samsona z rodu Samsonów²⁰⁰.

¹⁹⁵ Por. Mapa hist. Wielkopolski, KDW t. IV.

¹⁹⁶ KDW I nr 374 por. St. Arnold, *Terytoria plemienne w ustroju administracyjnym Polski XII—XIV w.*, op. cit., s. 50.

¹⁹⁷ KDW I nr 380.

¹⁹⁸ KDW I nr 392 por. T. Warmiński, op. cit., s. 48.

¹⁹⁹ KDW I nr 462... *ulnas boni panni et duas marcas argenti annun cia teim temporibus vite sua...*

²⁰⁰ KDW I nr 470, 491.

Działy z Grodziszcza były to osady z XI i XII w., które położone w sąsiedztwie grodu w XIII w. stanowiły dość rozległą wioskę, o czym świadczy liczba właścicieli. Działy książęce i rycerskie z Grodziszcza obejmowały: pola uprawne i łąki leżące odłogiem, pastwiska, łąki i lasy. Ciągnęły się w kierunku zachodnim do grodu w Szczañcu i na południe do Opalewa. Sądząc według ilości współwłaścicieli z wioski była ona po Gościokowie, Lubrzy trzecią co do wielkości w posiadłościach ziemskich opactwa.

1280 r. ostatnie działy z Ługowa przeszły w nieznanych nam bliżej okolicznościach na własność klasztoru²⁰¹. Wioska graniczyła z Rusinowem, Lubrzą i Świebodzinem. Książę Władysław Łokietek dnia 6 czerwca 1296 r. potwierdził sprzedaż klasztorowi za sto pięćdziesiąt grzywien marek srebrnych działów z Grodziska należących do komesa Piotra i jego braci Tomasza, Stefana i Dzierżykraja²⁰².

W skład nabytych działów wchodziły: pola uprawne i ugory, zarośla, łąki, pastwiska, lasy i jezioro. Sądząc z nazwy wioska rozwinęła się z dawnych osad obronnych położonych na lewym brzegu jeziora Wielkiego koło grodu w Rybojadach w okresie wczesnośredniowiecznym IX—XII w.²⁰³. Mógł to być również mały gródek, zarządzany przez niższego rycerza, który podlegał większemu grodowi w Rybojadach, bronił przeprawy przez Obrę powyżej Trzciela i dostępu do Międzyrzecza od wschodu w XIII w.²⁰⁴.

Przy grodzie w XIII w. powstała wioska prawdopodobnie składająca się z czterech działów, tyle było osad, z których jedna była zamieszkała przez rybaków, podobnie jak i przy pobliskim grodzie w Rybojadach, gdzie ludność zajmowała się rybołóstwem w Jeziorze Wielkim. Ludność z Grodziska była zobowiązana do stróży i powinności typu wojkowego²⁰⁵.

Nabycie wioski Grodzisk w 1296 r. zakończyło rozwój posiadłości ziemskich opactwa na ziemi międzyrzeczkiej i świebodzińskiej w omawianym okresie. Przedstawiając nabytki i gospodarkę klasztoru w latach 1236—1296 widzieć należy koncentrację wiosek w następujących kłuczach:

²⁰¹ KDW II nr 849, 1140.

²⁰² KDW II nr 748.

²⁰³ Por. Mapa Ziemia Lubuska.

²⁰⁴ Mapa rozmieszczenia grodzisk wczesnośredniowiecznych (XIII—XIV w.) w dorzeczu dolnej Obry w: St. Kurnatowski, A. Urbańska, *Rozwój terenów osadniczych...* op. cit., s. 133, por. M. Szczaniecki, *Nadanie ziemi na rzecz rycerzy w Polsce do końca XIII w.*, op. cit. s. 77.

²⁰⁵ O obowiązkach stróży grodowej zob. J. Bardach, *Historia państwa i prawa Polski...* op. cit., s. 140, 263, por. S. M. Zajaczkowski, *Służba wojskowa chłopów w Polsce do połowy XV w.* Łódź 1958, s. 63—96.

- I. — obejmował 11 wiosek na ziemi międzyrzeckiej: Gościkowo, Kaława, Wysoka, Pieski Małe, Wyszczanów Mały, Wyszczanów Wielki, Kolmin, Laski, Grodzisk, Karnin,
- II. — obejmował 7 wiosek na ziemi swiebodzińskiej: Rusinowo, Lubieniecko, Paklica (Pakolisse), Grodziszcze, Ługów, Lubrze, Glińsko,
- III. — obejmował 3 wioski na ziemi międzychodzkiej: Suchcino, Kamionka, Miłostowo.

W posiadanie klasztoru paradyskiego w latach 1236—1296 dostało się z nadań książęcych oraz rycerskich bez udziału instytucji kościelnych 16 wsi i 18 działów. Jeśli chodzi o gospodarkę klasztoru w omawianym okresie była ona zorganizowana w ramach 3 kluczy majątkowych. Ośrodkami zarządzania kluczy były dwory klasztorne „curie”. Jak wyjaśnia W. Korta, terminem „Curie” oznaczono zabudowania dworskie²⁰⁶.

Występująca w źródłach wzmianka o dworze klasztornym na wschód od Gościkowa w niedalekiej odległości od klasztoru „Antiqua curia” świadczy, że cystersi posiadali zorganizowany majątek przyklasztorny. Obejmował on część terenów wyłączonych z wioski Wyszczanów Wielki²⁰⁷.

Prawdopodobnie chodziło o połączenie jednego działu tej wioski z polami uprawnymi, które cystersi zagospodarowali na prawym brzegu Paklicy w kierunku Strumienia — odnogi od Zgniłej Obrzycy. Jak wiemy dział ten kupili cystersi w 1256 r. od rycerza Sulisława²⁰⁸. Ślad po tym majątku pozostał do dnia dzisiejszego w postaci wioski Stary Dwór²⁰⁹. Na zachód od Gościkowa, powyżej wioski Paklica cystersi posiadali grunty uprawne i pastwiska. Mieściła się tam w okresie wczesnośredniowiecznym osada skupiająca ludność oddającą się zajęciom leśnym i rolniczym. Istnieje przypuszczenie, że w XIII w. cystersi założyli tam dwór, który kierował pracą ludności służebnej²¹⁰. Nazwa osady Nowy Dwór z XV w. użyta łacińskim terminem Nova Curia potwierdza domysł o istnieniu podobnie jak w poprzednim wypadku dworu, na co wskazuje termin curia²¹¹.

Byłby zatem drugi dwór przyklasztorny, po którym została wieś o na-

²⁰⁶ W. Korta, *Rozwój wielkiej własności feudalnej na Śląsku do połowy XIII w.* Wrocław 1964, s. 115—116; por. H. Chłopocka, *Powstanie i rozwój...* op. cit., s. 83.

²⁰⁷ Źródła dziejowe, XII, 42 por. Mapa Ziemia Lubuska.

²⁰⁸ KDW I nr 338.

²⁰⁹ Por. Mapa województwa zielonogórskiego, PPWK, Warszawa 1970.

²¹⁰ W większości prac poświęconych rozwojowi fundacji cysterskich na ziemiach polskich, autorzy używają terminu ludność służebna wobec osób zatrudnionych do pracy w majątkach klasztornych.

²¹¹ J. Nowacki, *Liber Beneficiorum...* op. cit., s. 175.

zwie Nowy Dworek²¹². Położenie dworu, który istniał w XIII w. i nazwy Nowy Dwór to jedna i ta sama miejscowość.

Mozna zatem stwierdzić, że klasztor paradycki w XIII w. zorganizował na terenie swoich najbliższych posiadłości dwa dwory, po których nazwy w postaci wiosek przetrwały po dzień dzisiejszy.

Nie jest wykluczone, że podobny dwór jako ośrodek gospodarki klasztornej założyli cystersi w latach 1256—1261 na terenie trzeciego klucza majątkowego na ziemi międzychodzkiej. Skupiał on Sulechów, Kamionkę i Miłostowo i ze względu na wspomnianą poprzednio odległość od Gościkowa uważamy, że był tam dwór.

Względy praktyczne przemawiały za tym, by we wioskach oddalonych bardzo daleko od siedziby opactwa tworzyć ośrodki administracyjne, dla zarządzania pracą ludności służebnej przez ekonomą, którym był jeden z mnichów lub konwersów²¹³.

Dwory klasztorne obok funkcji kierowniczych pełniły rolę spichlerzy lokalnych. Posiadały zabudowania gospodarcze, w których magazynowano sprzętnięte z pól zboża, siano, przechowywano narzędzia pracy i mieściły się stajnie dla zwierząt pociągowych. W dworach przebywali obok ekonomów cystersi, którzy nadzorowali pracę ludności służebnej. Odrębnym zagadnieniem w gospodarce klasztoru w XIII w. jest sprawa folwarku. Klasztory cysterskie w XIII w. posiadały folwarki, jak Kołbacz²¹⁴, Byszewo²¹⁵, czy klasztory śląskie²¹⁶. H. Chłopocka pisząc o gospodarce klasztoru Kołbackiego posłużyła się nazwą grangia, utożsamiając ją z folwarkiem²¹⁷. Według W. Korta w dokumentach klasztorów śląskich z XIII w. określano folwarki jako: grangie, aratura sua, alodium, predium²¹⁸. Predium w znaczeniu folwarku przyjął R. Grodecki²¹⁹. W dokumentach paradyckich za lata 1236—1296 nie występuje żadne z podanych wyżej określeń. Trudno sobie wyobrazić by cystersi paradyscy popełnili odstępstwo od przyjętych w zakonie zasad w organizowaniu majątków klasztornych. Z uwagi na to, że mamy wzmiankę źródłową o dworze klasztornym z XIII w. uważamy, że rolę folwarków spełniały Stary i Mały Nowy Dwór oraz trzeci na terenie klucza na ziemi międzychodzkiej.

Cystersi w latach 1236—1296 obok upraw zbożowych rozwijali ho-

²¹² Por. Mapa Ziemia Lubuska oraz Mapa województwa zielonogórskiego.

²¹³ O ekonomie klasztornym wspomina T. Warmiński, op. cit., s. 12.

²¹⁴ H. Chłopocka, *Powstanie i rozwój...* op. cit., s. 80.

²¹⁵ R. Kozłowski, *Rozwój uposażenia klasztoru...* op. cit., s. 187—188.

²¹⁶ W. Korża, ... op. cit., s. 97—115.

²¹⁷ H. Chłopocka, ... op. cit. s. 80.

²¹⁸ W. Korża, ... op. cit., s. 94—95.

²¹⁹ R. Grodecki, *Kształcząca włość trzebnicka na tle organizacji majątków.*

dowlę owiec, bydła i trzody chlewnej. Do prac polowych i hodowlanych zobowiązana była ludność z osad i wiosek służebnych.

Spotkać można było rzemieślników sprowadzanych przez cystersów z Niemiec oraz rodzimych. Gospodarka klasztorna zaspokajała w owym czasie potrzeby konwentu oraz zabezpieczała poprzez sprzedaż produktów budowę kościoła murowanego i reszty zabudowań opactwa w Gościkowie.

O wielkości dochodów klasztoru decydowała wielkość obszarów przeznaczonych pod uprawę i hodowlę.

Nie wiemy, jaka była wielkość obszarów przyklasztornych, należy sądzić, że były to średnich rozmiarów obiekty gospodarcze. Rozpiętość hektarów w innych dworach klasztorów cysterskich wahała się od trzech do kilkudziesięciu²²¹.

Przyjmujemy, że w majątku klasztornym w Górze nad Wartą w połowie XIII w. obszar upraw wynosił około 55—60 ha przy posługiwaniu się 4 wołami do prac polowych²²². Podobnie rzecz się miała w Starym i Nowym Dworcu oraz w kluczu na ziemi międzyrzeckiej, gdzie z wiosek cystersi wydzielili pewien obszar pod bezpośredni zarząd dworu klasztornego. Nie jest wykluczone, że Miłostowo i Kamionka były przez cystersów traktowane jako wioski czynszowe w XIII w.²²³.

Problem siły roboczej rozwiązany był podobnie jak w innych klasztorach cysterskich przez rentę odrobkową chłopów²²⁴ oraz przez czeladź dworską²²⁵.

Na koniec rozważań o gospodarce klasztoru, należy zwrócić uwagę na możliwość prowadzenia handlu przez cystersów paradyskich. Trzeba tu wskazać na dokumenty immunitetowe z XIII w., które świadczą o udziale klasztoru w handlu²²⁶. Jako przykład może posłużyć dokument Bolesława Pobożnego z dnia 6 sierpnia 1267 r. o zwolnieniu od cła towarów kupowanych przez klasztor we wszystkich miastach księstwa²²⁷. Możliwe jest zatem, że klasztor prowadził handel w niedużych rozmiarach, ponieważ dokumenty immunitetowe zwalniające cystersów od cel poczynając od 1236 r. udzielili książęta Władysław Odonic, następnym Bolesław Pobożny i Przemysław I.

²²¹ H. Chłopocka, ... op. cit., s. 83. W. Korta, op. cit., s. 114—115.

²²² KDW I nr 335 zob. S. Trawkowski, *Gospodarka wielkiej własności cysterskiej na Dolnym Śląsku w XIII w.* Warszawa 1959, s. 77—97.

²²³ W. Korta, ... op. cit., s. 96. S. Trawkowski, ... op. cit., s. 59, 62.

²²⁴ W. Korta, ... op. cit., s. 115—116, por. H. Chłopocka, ... op. cit., s. 83.

²²⁵ S. Trawkowski, ... op. cit., s. 111.

²²⁶ KDW I nr 194, 248, 261. Są to dokumenty dotyczące zwolnienia od cel, por. J. Matuszewski, *Immunitet ekonomiczny*... op. cit., s. 136.

²²⁷ KDW I nr 473, por. J. Matuszewski, ... op. cit., s. 401.

2. Kierunki działalności gospodarczej opactwa w XIII w

Mówiąc o działalności gospodarczej opactwa w XIII w. należy mieć na uwadze sytuację zastaną przez cystersów po 1236 r., gdy zaczęli organizować produkcję rolną, hodowlę i rzemiosło w dobrach nadanych im w ciągu XIII w.

Gospodarka opactwa była organizowana przez dwory, które w Starym i Nowym Dworze znajdowały się na ziemi międzyrzeckiej. Obok nich był trzeci przyklasztorny, zlokalizowany obok Gościkowa. O ile dwa poprzednie prowadziły produkcję zbóż i hodowlę zwierząt, trzeci zajmował się rzemiosłem, związanym z budową klasztoru w XIII w.

Obok ludności służebnej zatrudnieni w nich byli komesi w roli organizatorów pracy, o czym pisali T. Manteuffel i T. Wąsowicz²²⁸. Pole klasztorne uprawiała ludność z Gościkowa, za użytkowanie ziemi w ramach renty odrobkowej²²⁹. Z chwilą założenia wioski Jordanowo naprzeciwko Gościkowa na prawym brzegu Paklicy powiększyła się liczba ludności zatrudnionej w majątku przyklasztornym. Od 1241 r. w Lubieniecku cystersi osadzili tam kolonistów niemieckich podobnie rzecz się miała z Rusinowem²³⁰. Liczba ludności zatrudnionej w majątkach klasztornych skupionych przy dworach i we wioskach powiększała się w miarę, jak cystersi otrzymywali nowe nadania w XIII w. Przyjrzyjmy się działom poszczególnym opactwa.

Na pierwszym miejscu wymienić należy uprawę roli. Była ona obok hodowli podstawą utrzymania ludności. Uprawiano żyto, pszenicę, jęczmień i owies, podobnie jak w innych majątkach klasztornych²³¹. Podobnie jak gdzie indziej uprawiano zboża ozime i jare.

Jeśli chodzi o zboża jare, to obsiewano nim niemal głównie pola w okolicach Gościkowa, Starego i Nowego Dworu, Wysokiej, Kaławy i Piesek Małych²³². Zboża ozime uprawiano w pozostałych dworach i wioskach klasztornych. Wydajność ziemi była różna. Uzyskiwano ją przez użyźnianie za pomocą wypalania drzew i krzewów. W XII w. cystersi stosowali dwupolówkę na uprawianych ziemiach. Cały obszar roli dzielony był na duże części, jedną obrabiano, a druga leżała odłogiem i by-

²²⁸ T. Manteuffel, *Rola cystersów w Polsce wieku XII*, Przegl. Hist. t. XLI 1950, s. 206, por. T. Wąsowicz, *W sprawie roli konwersów w poselskich klasztorach cysterskich (w:) Wieki Średnie. Medium aevum. Prace ofiarowane Manteufflowi T. w 60 rocz. ur. Warszawa 1962*, s. 126—127.

²²⁹ Por. W. Kosta, ... op. cit. s. 115—116.

²³⁰ KDW I nr 230, por. Z. Kaczmarczyk, *Kolonizacja*, ... op. cit., s. 94, KDW I nr 335, ... T. Walmiński, ... op. cit., s. 44.

²³¹ R. Kozłowski, ... op. cit., s. 178, S. Trawkowski, ... op. cit., s. 84 J. Kraśson, *Uposażenie klasztoru cystersów w Obrze w wiekach średnich*, Poznań 1950, s. 115.

²³² Zob. K. Potkański, *Pisma pośmiertne*, t. I, Kraków 1922, s. 353, por. K. Tymieniecki, *Z dziejów zaniku drobnej własności na Śląsku w XIII w. (w:) Księga pamiątkowa ku czci O. Balzera* Lwów 1925, t. II, s. 638.

ła poddana uprawie w roku następnym. Tereny uprawne i leżące odlegiem określane były w dokumentach z tego okresu jako ... utilitata ... lub utilitatibus²³³, co odpowiadało mniej więcej formule ... terris cultis et incultis²³⁴.

Od połowy XII w. i w XIV w. cystersi przy uprawie ziemi stosowali trójpolówkę, znaną na ziemiach polskich, jak stwierdził F. Bujak²³⁵.

Na uprawę zbóż w posiadłościach paradyskich skazują młyny w Gościkowie (Gostin) i Rusinowie przeznaczone do mielenia różnego rodzaju ziarna. Były również młyny przy dworach klasztornych, ponieważ duża ilość wiosek wchodziła w skład kluczy majątkowych i obszar upraw zbożowych był pokaźnych rozmiarów. Można przyjąć, że zajmował około 2/3 ogólnej powierzchni ornej. Młyny były nieodzownym składnikiem gospodarki opactwa w XIII i XIV w.²³⁶ O ich istnieniu wspominają dokumenty od 1230 r. i późniejsze. Młynarz Wilhelm występował w 1236 r. w Gościkowie, co potwierdza dokument z tego roku²³⁷.

Z początków XIV w. pochodzi wzmianka o młynarzach z wioski Włostowo²³⁸. Dochody młynarzy opierały się z jednej strony na roli, z drugiej zaś pobierali od zmielonego zboża pewną miarę, która wynosiła zwykle 1/3 całego zysku, natomiast 2/3 miary zysku z przemiału zboża od ogólnej ilości pobierał klasztor²³⁹.

Konwersi sprawowali nadzór nad pracą młynów, bowiem najemni młynarze jak i pochodzący z kręgu ludności służebnej, mogli dopuścić się sprzeniewierzeń²⁴⁰. W młynach przede wszystkim mielono pszenicę i żyto, a następnie owies. Cystersi znani z zapobiegliwości w gospodarce dbali o poziom produkcji zbożowej, co się łączyło ze sprawą młynów. Wydaje się nam, że na 20 wiosek posiadanych w XIII w., klasztor rozporządzał około 10 młynami przyjmując, że jeden młyn przypadł na dwie wioski. Brak ścisłych danych w źródłach uniemożliwia podanie ich dokładnej liczby. Podobnie i inne klasztory cysterskie rozporządzały młynami, związanymi z gospodarką zbożową w XIII w.²⁴¹.

Ważną rolę odgrywała hodowla owiec, z uwagi na zapotrzebowanie konwentu w zakresie wyrobu habitów z sukna wełnianego i płótna.

²³³ Por. KDW I 126, 194, 350, 351.

²³⁴ KDW II nr 748.

²³⁵ F. Bujak, *Studia nad osadnictwem Małopolski*, RAVWHF. 1909, cz. I, t. 47, s. 341, 416, i n.

²³⁶ Por. KDW I nr 126, 191, 217.

²³⁷ KDW I nr 217 por. T. Warmiński, ... op. cit., s. 59.

²³⁸ KDW I nr 873.

²³⁹ Por. W. Wasilutyński, *Regal młynny w średniowiecznym prawie polskim*, Warszawa 1936, s. 41-42.

²⁴⁰ T. Manteuffel, *Ewolucja poglądów gospodarczych cystersów do połowy XII w. w świetle uchwał Kapituły generalnej*, Przegl. Hist. t. XLII, 1952, z. 3/4, s. 499.

²⁴¹ J. Krasoń, ... op. cit., s. 123-126, R. Kozłowski, ... op. cit., s. 119-121, S. Trajkowski, ... op. cit., s. 87-88.

Klasztory w swoich warsztatach tkackich zajmowały się w XIII w. produkcją suknienniczą²⁴².

O produkcji sukna wełnianego mamy wzmiankę w dokumencie z 1276 r. z decyzji nadania klasztorowi działu z Wyszewa, za który cystersi mieli dostarczać rocznie donatorowi 6 miar sukna²⁴³. Owce hodowano na łąkach w dobrach klasztornych, świadczą o tym wzmianki w dokumentach z XIII w.²⁴⁴. O istnieniu łąk i pastwisk czytamy w dyspozycjach dokumentów z tego czasu *...cum pratis ... cum pascuis...*. Na łąkach owce pasły się świeżą trawą, zbierano z nich siano na zimę. Wypasano też owce w okolicznych gajach, co potwierdzają zapisy w dokumentach dobroczyńców klasztoru z lat 1230—1296, w których zestawiono gaje z łąkami — „... cum patris, memoribus, pascuis ...”²⁴⁵. Z hodowlą owiec łączyli się pastrze zamieszkali we wioskach klasztornych, o czym informują wzmianki w dokumentach z tego okresu²⁴⁶.

Hodowla owiec rozwijana była podobnie w innych klasztorach od połowy XIII w.²⁴⁷. Występowanie łąk i pastwisk utwierdza nas w przekonaniu, że cystersi paradyscy byli zainteresowani hodowlą owiec. Obok owiec w hodowli zwierząt spotykamy krowę, wołu i wieprza. Podobne gatunki zwierząt występowały w dobrach innych klasztorów w XIII w.²⁴⁸. Najglówniejszą rolę odgrywała krowa dostarczająca mleko i mięso. Poświadczona była w dokumencie z 1278 r.²⁴⁹. Obok krowy występował wół, używany jako zwierzę pociągowe oraz był używany do upraw polowych w majątkach klasztornych.

Przyjmujemy średnio, że w jednym dworze klasztornym używano 4—6 wołów do prac polowych. Liczba ta nie jest ścisłą, mogły być 4 woły w jednym dworze, w innych zaś 5 lub 6. Rozmiary upraw rolnych określić można ilością wołów, przy pomocy których można było uprawiać ziemię, o czym wiemy na podstawie dokumentu o gospodarstwie klasztornym w Górze nad Wartą w XIII w.²⁵⁰.

Przyjmując, że Paradyż posiadał około 7—8 dworów w XIII w. i w każdym z nich używano 4—6 wołów, będziemy mieli mniej więcej 40—48 wołów. Dodać do tego trzeba woły używane do prac i transpor-

²⁴² Zob. Chłopcicka, ... op. cit., s. 79, S. Trawkowski, ... op. cit., s. 121—122, J. Krasoń, ... op. cit., s. 117.

²⁴³ Por. KDW I nr 462.

²⁴⁴ Por. KDW I nr 126, 351.

²⁴⁵ KDW I nr 128, 351, 473.

²⁴⁶ KDW I nr 126, 351.

²⁴⁷ Por. S. Trawkowski, ... op. cit., s. 89, 92—93 oraz W. Korta, ... op. cit., s. 122—123.

²⁴⁸ J. Krasoń, ... op. cit., s. 120, S. Trawkowski, op. cit., s. 45, R. Kozłowski, ... op. cit., s. 93.

²⁴⁹ KDW I nr 473.

²⁵⁰ Por. KDW I nr 335.

tu produktów siana, wywozu gnoju przez ludność służebną w jej gospodarstwach. Wzrosło zatem zapotrzebowanie na trawy i siano.

Niezależnie od otrzymanych nowych nadań cystersi prowadzili intensywną gospodarkę paszową, ponieważ łąki i pastwiska były dość liczne i obok lasów zajmowały duże tereny w Wielkopolsce w XIII w.²⁵¹

Na zboczach rynien i wzgórz otaczających Gościkowo od północy i zachodu porastały trawy, jak również w stronę jeziora Paklicko Wielkie, Lubrzy i Rusinowa ciągnęły się łąki²⁵². Podobnie cystersi z Obry posiadali dość liczne łąki w swej okolicy, na których wypasało się wiele klasztornego bydła, owiec i koni.

Kolejnym zwierzęciem hodowlanym był koń, używany wówczas jako wierzchowiec. W pierwszym rzędzie służył on rycerstwu, natomiast wśród ludności służebnej był mniej spotykany. O hodowli koni w dobrach paradyskich świadczy wioska Konarskie,²⁵³ zamieszkała przez ludność zajmującą się nimi. Wspominają o wiosce dokumenty z 1230 i 1257 r.²⁵⁴

Potwierdzenie o istnieniu hodowli w majątkach Paradyża znajdujemy w dokumentach immunitetowych z lat 1245—1257²⁵⁵. Z braku innych wzmianek nie jesteśmy w stanie określić liczby hodowanych koni.

Kolejnymi zwierzętami hodowanymi były świnie i wieprze. O zwolnieniu od podatku z nich wspomina przywilej z 1278 r.²⁵⁶. Sądzić należy, że cystersi posiadali rozwiniętą hodowlę trzody chlewnej, w związku ze wzrostem zapotrzebowania na mięso w XIII w. Jak podają Statuty zakonne w majątkach klasztornych mięso spożywała czeladź najemna, a w obrębie klasztoru świeccy rzemieślnicy²⁵⁷. łąki i pastwiska oraz pobliskie lasy należące do klasztoru były terenami do wypasu trzody chlewnej, oraz dostarczały paszy dla niej na okres zimowy.

Wzorem klasztorów pomorskich cystersi rozwijali hodowlę drobiu²⁵⁸. Obfitość wód w dobrach paradyskich sprzyjała trzymaniu gęsi, kaczek i kur. Podobnie było w klasztorach śląskich²⁵⁹.

Cystersi dbali o ogrodnictwo. Łączyło się to z uprawą warzyw, stanowiących jedną z podstawowych potraw zgodnie z regułą zakonną. W ogrodach obok warzyw i drzew owocowych uprawiano i inne rośliny. Jedną z nich była uprawa winnej latorośli dla celów liturgicznych,

²⁵¹ A. Gąsiorowski, *Krajobraz naturalny ... w: Dz. Wlkp.*, s. 255.

²⁵² A. Gąsiorowski, *tamże*.

²⁵³ Por. J. Krasoń, ... *op. cit.*, s. 120—121.

²⁵⁴ KDW I nr 128 z 1230 r., nr 351 z 1257 r.

²⁵⁵ KDW I nr 248, 350, 351.

²⁵⁶ DKW I nr 473.

²⁵⁷ J. Canivez, ... *op. cit.*, s. 34.

²⁵⁸ H. Чілопocka, ... *op. cit.*, s. 78, por. Wł. Łęga, *Obraz gospodarczy Pomorza Gdańskiego w XII i XIII w.* Poznań 1949, s. 91—92.

²⁵⁹ S. Trawkowski, ... *op. cit.*, s. 82, J. Krasoń, ... *op. cit.*, s. 121.

podobnie jak to czyniono w macierzystym opactwie w Lehninie²⁶⁰. Najbliższe otoczenie klasztoru paradyskiego, zbocza porośnięte niskopiennymi krzewami i ogród zasłonięty lasami od strony północnej i zachodniej zdecydowały, że poczynając od Paklicy wijącej się w dole zabudowań klasztornych na stokach wzgórz znajdowały się plantacje winogron. Ich uprawą zajmowali się konwersi, podobnie jak to miało miejsce w klasztorach pomorskich i w dobrach arcybiskupstwa gnieźnieńskiego w XIII w.²⁶¹ Również klasztory w Lubiążu i Henrykowie w tym czasie prowadziły uprawę winnej latorośli²⁶².

Z zajęciami leśnymi ludności łączyło się bartnictwo. Poświadczone ono było w dokumencie fundacyjnym klasztoru w 1230 r. i w następnym księcia Odonica z 1236 r.²⁶³. Obok barci stanowiących własność bartników klasztor posiadał własne w puszczy gościkowskiej oraz w lasach okalających jego dobra²⁶⁴.

Cystersi pobierali dziesięcinę w miodzie, nie wiemy tylko w jakiej wysokości, donice czy wiadra. Oprócz miodu cystersom był potrzebny wosk dla celów liturgicznych. Z uwagi na to, że cystersi w swoich dobrach zawiadywali kościołami parafialnymi na ziemi międzyrzeckiej i świebodzińskiej w XIII w.²⁶⁵ Zapotrzebowanie na świece było dość duże. Każdy klasztor zaspokajał potrzeby w tym względzie we własnym zakresie²⁶⁶. Obok bartników chłopci trudnili się hodowlą pszczół w pasiekach, ustawionych przy swoich zagrodach od strony nasłonecznionej. O rybołówstwie posiadamy informacje w dokumentach z XIII w.²⁶⁷ Z rybołówstwem łączyła się hodowla ryb. Cystersi wykorzystywali jeziora: Paklicko Wielkie i Małe, Bukowieckie oraz rzeki Paklicę, Jeziorną i Obrę z chwilą otrzymania Grodziska²⁶⁸. Prawdopodobnie zakładano też stawy, w których hodowano ryby. Spożycie ich przez konwent było duże, z uwagi na przestrzeganie postów i wyrzeczenie się potraw mięsnych, zgodnie z regułą zakonu²⁶⁹. Podobnie rzecz się miała w innych klasztorach na ziemiach polskich w XIII w.²⁷⁰

W działalności gospodarczej opactwa w XIII w. wyróżnić należy rzemiosło. Zarówno rolnictwo jak i hodowla zwierząt wymagały uzupełnień

²⁶⁰ CDB, t. X cz. XXV nr 8, s. 124 nr 24, s. 194.

²⁶¹ Wł. Łęga, *Obraz gospodarczy ...* op. cit., s. 100.

²⁶² K. Tymieniecki, *Majątności książęce w Zagościu i pierwotne uposażenie klasztoru joannitów na tle osadnictwa dorzecza dolnej Nidy*. „Studium z dziejów gospodarczych XII w. Pisma wybrane. Warszawa 1956, s. 110, 418, i n.

²⁶³ KDW I nr 126, 128, 394.

²⁶⁴ KDW I nr 126, 128, 350, 351 por. Mapa Ziemia Lubuska.

²⁶⁵ Por. J. Nowacki, *Dzieje Archidiecezji...* op. cit., s. 474.

²⁶⁶ J. Krasoń, ... op. cit., s. 121—122.

²⁶⁷ KDW I nr 126, 128, 262, 351.

²⁶⁸ KDW I nr 262, 374 por. Mapa Ziemia Lubuska.

²⁶⁹ J. Kłoczkowski, *Wspólnoty chrześcijańskie ...* op. cit., s. 214—215, 222.

²⁷⁰ J. Krasoń, ... op. cit., s. 113 oraz R. Kozłowski, ... op. cit., s. 176.

w postaci działalności rzemieślników. Nadzór nad ich pracą zarówno w majątku przyklasztornym w Gościkowie, w Starym i Nowym Dworze, w Górcie, Miłostowie i Wyszanie sprawowali konwersi, którzy brali też bezpośredni udział w pracy warsztatów tkackich, krawieckich, szewskich, piekarni, kuźni i winiarni. Obok rzemieślników zatrudnionych w warsztatach klasztornych istniała też wśród ludności z wiosek drobna grupa rzemieślników, która była przez cystersów zatrudniona przy różnych pracach. Przedstawione kierunki działalności gospodarczej cystersów wymagają z kolei spojrzenia na przywileje — immunitety, które miały wpływ na stan dochodów opactwa.

3. Rodzaje immunitetów

Prawo łowienia bobrów otrzymał klasztor w 1230 r. od Bronisza. Cystersi korzystali z tego prawa w obrębie 10 wsi, które wchodziły w skład pierwotnego uposażenia²⁷¹. W 1236 r. książę Władysław Odonic nadał cystersom prawo łowienia bobrów na terenie posiadłości klasztornych. W tym samym dokumencie ludność została wyjęta spod prawa polskiego, otrzymała pełną wolność i poddana była władzy opata paradyskiego. Był to pierwszy immunitet sądowy, jaki otrzymał klasztor²⁷². W 1245 r. książę Bolesław Pobożny nadał stosunkowo szeroki immunitet cystersom. Zwolnił ludność klasztorną od obowiązku brania udziału w wyprawach wojennych, odbudowy i naprawy grodów oraz mostów, od stróży, podworowego, powołowego, od ceł. Również zwolnieni zostali bracia klasztorni od sądownictwa kasztelana z zachowaniem sądownictwa książęcego²⁷³.

W pierwszym podziale Wielkopolski z 1247 r. Przemysłowi I przypadła dzielnica poznańska, w której znajdował się Paradyż. Książę wystawił przywilej, w którym wziął klasztor w opiekę, gdzie czytamy ... *sub suam recipit protectionem* ... Również tym samym dokumentem książę zwolnił ludność klasztorną z zależności od sądownictwa świeckiego z zachowaniem nadal sądu książęcego, na który pociągano do stawienia się listem lub pieczęcią książęcą²⁷⁴.

Z 1256 r. pochodzi przywilej Przemysł I, w którym książę uchylił w stosunku do mieszkańców dóbr paradyskich jurysdykcję urzędników książęcych poza sądem i pozwem książęcym. W dokumencie użyto zwro-

²⁷¹ KDW I nr 128.

²⁷² KDW I nr 194 por. J. Matuszewski, ... op. cit., s. 401.

²⁷³ KDW I nr 248 por. Z. Kaczmarczyk, *Immunitet sądowy i jurysdykcja poimunitetowa w dobrach Kościoła w Polsce do końca XIV w.* Poznań 1936, s. 259.

²⁷⁴ KDW I nr 261, por. Z. Kaczmarczyk, ... tamże.

tu, w którym „Książę uznał sąd każdego sędziego za niebyły wobec ludzi klasztornych”. W tym samym dokumencie klasztor otrzymał prawo „łowienia bobrów w wodach stojących”²⁷⁵.

Kolejny przywilej z 1257 r. wydany przez Przemysła I zawierał szerszy immunitet. Ludność z wiosek klasztornych książę zwolnił z: udziału w wyprawie wojennej, budowy i naprawy grodów oraz mostów, od stróży, z obowiązków związanych z transportem, od daniny w miodzie zwanej podwórowym lub narzazem, z podatku gruntowego określonego jako powołowe — poradne, ze śladu i cel. Jednocześnie cystersi otrzymali zezwolenie lokacji na prawie niemieckim na terenie całego uposażenia klasztoru i późniejszych nabytków²⁷⁶.

Drugi przywilej z tego roku wspomina o nadaniu lokacji na prawie niemieckim dwóch nowych wiosek Zakrzewa i Bolewic²⁷⁷. W 1276 r. Przemysł II zatwierdził wszystkie wolności, jakie Paradyż otrzymał od Przemysła I i Bolesława Pobożnego²⁷⁸. Klasztor nie otrzymał w XIII w. przywilejów jak np.: Regale mennicze, targowe, jatek mięsnych, łaziebnych i górniczego. Brak jest również nadania regale karczemnego, dokumenty immunitetowe z XIII w. nic nie podają w tym względzie. Karczma w drugiej połowie XIII w. była zjawiskiem powszechnym i występowały niemal w każdej wsi, jak to widzi H. Samsonowicz²⁷⁹. Powszechność występowania karczmy spowodowała, że wymieniano je w dokumentach immunitetowych i dobroczyńców klasztoru nader rzadko. Niewątpliwie było to powodem, że w rozpatrywanych dokumentach pominięto karczmę. Hojność książąt wielkopolskich wyrażająca się w obdarzaniu Paradyża w XIII w. licznymi przywilejami wpłynęła korzystnie na stan gospodarki. Gospodarka opactwa od 1230 r., jak się można było przekonać oparła się w XIII w. na dotychczasowych systemach eksploatacji ziemi i hodowli zwierząt, co potwierdziły wykorzystane dokumenty²⁸⁰.

²⁷⁵ KDW I nr 336 por. J. Matuszewski, ... op. cit., s. 401, Z. Kaczmarczyk, ... op. cit., s. 259.

²⁷⁶ KDW I nr 350 por. J. Matuszewski, ... op. cit., s. 400.

²⁷⁷ KDW I nr 351.

²⁷⁸ KDW I nr 459.

²⁷⁹ H. Samsonowicz, *Rzemiosło wiejskie w Polsce XIV—XVI w.*, Warszawa 1954, s. 45—47.

²⁸⁰ Autor ograniczył się w treści rozważań do posłużenia się podstawą źródłową dotyczącą XIII w. w ramach niniejszego artykułu.